

**АНТОНИНА МИХАЈЛОВНА ЧЕРЊАЈЕВА: БИОГРАФИЈА
М. Г. ЧЕРЊАЈЕВА И СРПСКО-ТУРСКИ РАТ 1876. ГОДИНЕ**

Приредио: Андреј Јовановић, мастер историчар
 Центар за руске и источноевропске студије
 Филозофског факултета Универзитета у Београду
 andrkjov@gmail.com

**АНТОНИНА МИХАЈЛОВНА ЧЕРНЯЕВА: БИОГРАФИЈА
М.Г. ЧЕРНЯЕВА И СЕРБСКО-ТУРЕЦКАЈА ВОЈНА 1876 Г.**

Подг. А. Јованович, магистр-историк,
 Центар по изученију Русије и Восточној Европи Одделенија историје
 Филозофског факултета Белградског универзитета

Уочи Другог светског рата пре одласка из Србије Антонина Черњајева, кћи генерала Михаила Черњајева, организатора руског добровољачког покрета 1876, оставила је у Београду овај рукопис. Радило се о њеном наставку рада на биографији вође руских добровољаца, коју је она објавила под псеудонимом „А. Михајлов“ у предратној Русији.¹ Текст прекуцан на машини, са рукописним исправкама стилске и правописне природе, оставила је на чување Стевану Бошковићу (1868–1957), познатом српском топографу и картографу, који је руководио радом Војно-географског института Краљевине Југославије. После почетног војног школовања у Србији, студирао је седам година у Русији у Војној топографској школи, Николајевској генералштапској академији и Главној астрономској опсерваторији Пулково. Бошковић је носио у свом срцу љубав према Русији, помагао је руске емигранте у међуратном периоду и зато није ни чудо да је имао добре односе са ћерком руског генерала. Текст је био преведен на српски језик и остављен како би га користили српски историчари. Писан је са више русизама (можемо претпоставити да се радило о преводу са руског оригинала). Члан Српске академије генерал Бошковић је предао рукопис 1947. Архиву САНУ, где се он и чува под бр. 10101. Овај текст поменуто је у својој биографији М. Г. Черњајева амерички исто-

1 А. Михайлов, Михаил Григорьевич Черняев. *Биографический очерк А. Михайлова. С приложением выражений общественного к нему сочувствия*, Санкт-Петербург, 1906.

ричар Д. Мекензи.² Текст представља компилацију аутобиографских белешки М. Г. Черњајева, његових чланака и фрагментарних дневничких белешки. Садржај је наравно веома субјективан и прожет је најискренијом љубављу коју може ћерка да има према свом добром и брижном оцу и може донекле да послужи као извор за биографију оснивача првог добровољачког покрета у новијој историји Русије.

*Боли сея любве никтоже иматъ,
да кто душу свою положитъ за други своя.*

Еванђеље по Јовану 15:13

*Ја никада нисам гледао на своју службу
Отаџбини као на извор зараде за живот,
увек жртвујући личне и породичне
интересе заповести дужности.³*

Из писма М. Г. Черњајева
цару Александру III

2 D. MacKenzie, *The Lion of Tashkent: The career of General M. G. Cherniaev*, Athens – Clarke County (Ga.), 1974.

3 «Я никогда не смотрел на свою службу как на источник заработка, всегда жертвую личные и семейные интересы призыву долга».

I

Претци, отац, породица и прве године школовања.

Кадетски корпус и ђенералштабна академија.

Бојно крштење. Кримска кампања. Инкерман. Малахов брег.

Када је познати публициста и издавач историјског часописа „Руска Старина“ И. И. Семевскиј замолио ђенерала Черњајева да му да свој аутограм, тај му је написао неколико редака у албум, додајући у шали, да за самосталност свога карактера може захвалити свом далеком претку, грађанину слободнога града Новгорода Великога. Заиста храброшћу и самосталношћу су се одликовали ти Руси северних руских покрајина, бранећи се од својих ратоборних суседа Швеђана, Немаца и Литванаца.

Тргујући на велико са далеким западом, истоком и југом, они су сами за себе бирали кнеза из покрајинских руских кнежева, имали су своју слободну народну скупштину /веће/, чак шта више самостално су ступали у савезе и склапали договоре са суседним државама. Та самосталност и слобода у богатој и опширној покрајини никако се није свиђала московским царевима, те године 1570. цар Иван Васиљевић „Грозни“ зарати се са Новгородцима, град поруши, неколици виђених грађана-великаша баци у тамнице или погуби, а већину пресели на југ своје државе преко реке Оке, у место звано „Дивље Поље“ где су ти насељеници морали бранити границе Московског царства од напада татарских племена.

На тај начин злокобни предак М. Г. Черњајева нађе се у Курској области, а касније његови потомци за верну службу цару и Отаџбини добише и земље у срезу Белгородскоме.

Два века касније, за владе царице Катарине Велике, 1772 године после прве деобе Пољске, Русији је била враћена Белорусија, област са чисто руским становништвом, које је било потлачено и угњетавано од стране Пољака. У то доба прадед М. Г. Черњајева заљуби се у жену свог суседа, отме је, и оставивши своје имање, одсели се у тај нови крај, у Могилевску област, која беше саставни део Белоруског краја.

На одстојању 25 километара од његовог новог имања налазило се у то доба имање Зорића, генерала руске службе, Србина родом коме је Царица Катарина Велика поклонила огромно имање, са центром у Шклову, где је Зорић основао кадетски корпус, надалеко чувен, јер се у њему онда васпитавала и школовала руска омладина.

У тој школи су се образовали и васпитавали отац и три стрица М. Г. Черњајева.

Много пажње и новаца трошио је и уложио генерал Зорић у сврху усавршавања те своје школе, као што су: богата, обилна књижама библиотека, разне научне лабораторије, зимске баште, па и позориште, где су кадети-питомци сами глумили дела како на руском, тако и на страним језицима. У Шклов за испите долазили су изасланици из Петербурга, јер та школа и ако приватна, уживала је сва права државних школа. Питомци ове школе имали су све могућности да своје тежње ка науци, литератури и уметностима задовоље, јер су у Шклов долазили у оно доба све виђеније личности као: писци, уметници и други, који су били на путу у наше престонице.

По завршетку школовања у Шклову, као сва деца племића у оно доба Черњајев-отац ступио је у војну службу у Ингерманлански пук. Године 1812. за време царевања императора Александра I, Русија је доживела страшан догађај – инвазију Наполеонових хорди. Черњајев-отац, храбри официр учествовао је у најкрвавијим биткама са својим пуком као на пример код Красног, Смоленска и Бородина. После пожара Москве Наполеон са срамом мораде напустити опустошену Русију и његова војска деморализована и гладна, по највећим мразевима једва стиже на границу Русије са Европским земљама, праћена и гоњена од руске војске, која је и даље ишла да ослободи целу Европу од француског завојевача.

Читав низ битки у савезу са Прусијом и Аустријом против Наполеона заврши се са такозаваном „битком народа“ код Лајпцига, после које ускоро 14. марта 1814. год. победоносна војска руског цара ступи у Париз и слава Александра I замрачи дотле незамрачену славу Наполеона, који беше прогнан на острво Елбу. Његов неуспели покушај да поново дође до власти приморао је руску војску да поново заузме Париз, где је и остала све дотле, док се није коначно потпуно смирило стање у земљи.

Черњајев-отац са својим пуком беше учесник целе ове компаније тешке, али и славне по руску војску. Враћајући се у Русију, он је вршио извесно време дужност обласног начелника у вароши Лану у северном департману, где је чак и благодарност у писму добио од грађана, ради своје врлине на том положају.

Исто тако у једној омаленој варошици Лекенуа он је нашао срећу свог живота у лицу кћери председника општине те вароши, са којом се венчао и одвео ју у далеку Русију. Тамо се он населио са

својом младом женом на имање у забаченој Могилевској области у близини Шклова, који се претворио у обичну паланку после смрти Зорића; тамо се тек животарило, беше пијаца и неколико радњи, пошта и црква. Цео овај предео беше покривен густим шумама, где је било у изобиљу јелена и курјака, па и медведа, који су зими долазили у непосредну близину имања, а завијање курјака чуло се сваке ноћи под самим прозорима куће. Разлика у животним приликама у девојаштву и после удаје беше за младу Францускињу огромна, али она беше заузета бригама око деце и мужа, те је на тај начин избегла разочарења, а и сам Глигорије Никитич Черњајев настојао је да јој улепша живот, час напуштајући службу, час поново ступајући у њу, имајући одмора на селу, где се бавио газдинством.

На тај начин за време његовог службовања у граду Бендер у Бесарабији, која је у оно доба припадала Русији, године 1828 роди му се средњи син Михајло, будући завојевач Ташкента /у Средњој Азији/ и борац за слободу Српског народа у најкритичнијем тренутку његовог живота у историји.

Породица Черњајевих није се дуго задржала у том граду, већ се ускоро одсели на своје имање одакле је мали Миша наскоро ступио у Могилевску класичну гимназију, где и сврши 4 нижа разреда. Читајући тамо у оригиналу Цицерона, он је заувек остао присталица класичне наобразбе.

У то доба беше за великог жупана Новоросијског краја постављен талентовани државник и великодостојник кнез Михајло Семенович Воронцов. Он је добро познавао и ценио Черњајева, официра Ингерманланског пука, који је улазио у корпус који се налазио под његовом командом од 1805 године из доба првог рата са Наполеоном у битци код Аустерлица, те дошавши на место великог жупана Новоросије, /у једном великом срезу дао је онда Воронцов земљиште за избеглице из Турске, поглавито за Србе услед чега је тај срез носио име Славеносрпског среза/ он се решио да изгради велику луку на северној обали Азовског мора, код града Бердјанска, па је понудио Черњајеву место градоначелника у тој луци. Од тог доба породица Черњајева стално се населила у Бердјанску, над уређењем и улепшавањем којег је сам Черњајев уложио много труда.

Добивши велику за оно доба наобразбу а уз то обишавши све земље централне Европе за време ратова, Черњајев отац се јако интересовао политиком, куповао књиге, био је претплатник многих новина и часописа и љубав своју и вољу ка знању предаде и своме сину.

Черњајев је још као дете заволео књигу, а нарочито историју и то националну, прво познанство са којом је добио на страницама часописа „Основице Руске историје“.

Ускоро по доласку у Бердјанск дечак је навршио 12 година и дошло му је време да ступи у кадетски корпус и би отпремљен у Петербург на 1000 километара од својих, у пратњи оданог и верног старог слуге коме беше препоручен и дечак и новац за трошак и уопште целокупно старање.

Овај одлазак из родитељске куће за дуге године све до унапређена у официрски чин беше у исто доба и ступање у живот младих људи онога века, али, тај рано отпочети самостални живот није их лишавао нити доброте, нити широкогрудости, чиме се нарочито одликовао Черњајев.

Престрога је у то доба била војна школа у Русији. Прерано устајање уз лупу добоша у великим, хладним, слабо осветљеним дворанама, слаба и лака одела за петроградске мразове, замарајуће вежбе у кругу корпуса, слаба храна, строга дисциплина и престроге казне све до батинања закључно. Али ипак добри и спремни васпитачи и професори и озбиљан курс наука издвајаше кадете у свим струкама државне службе и делатности у другој половини прошлог века.

Много пажње су поклањали својем будућем официрском кору како сам цар Никола I, тако и његов брат Велики Кнез Михајло Павловић, командант свих војних школа, строг на први поглед, али очински расположен ка омладини. Преко лета кадети су били у логору код Петергофа, раскошног летњег пребивалишта руских императора, са величанственим двором усред дивних башта и паркова, који су се двема терасама спуштали ка финском заливу. Са горње терасе код самог дворца падао је сав у пени водоскок највећи у парку, звани Нептун због мермерног кипа морског бога, који је стајао при дну степеница у великом базену, одакле је вода већ лагано одилазила широким каналом, обраслим увек зеленим јелама, у море.

Сваке године при крају лета Император Никола I приређивао је кадетима врсту забаве. У горњем парку на тераси пред двором наша би се сва царска породица са пратњом. Према сигналу са доње стране степеништа, којима је јурила вода сва у пени, кадети би јуришали горе. Онога који би гледао да по суву стигне, млади принчеви и пратња би натерали у воду те уз смех и повике онај, ко први у том јуришу стигне, добијао би скупочену награду из руке саме Царице, а и остали би исто тако добијали посланица и воћа, те су се сретни и

задовољни у мокром оделу са шалама и смехом враћали у логор. Полагање завршних испита вршило се тако рећи дупло: први пут само пред својим наставницима, строго и педантно, други пут у присуству Цара и царске породице. Тај тренутак када се решавала цела судбина будућих официра био је толико официозан, да су га памтили и у осећању имали до своје смрти.

Са момента ступања у корпус Михајло Чернајев се показао као одличан, па и његово име беше златним словима забележено на табли одлично свршених питомаца. Али ради строго забрањеног пушења беше с времена на време кажњен па му и трећу капларску звездицу за то скинуше. Једноликост кадетског живота красиле су му дозволе за излазак у град суботом и недељом, када је проводио време у породици Хитрово, његове тетке.

Тако је он дугих шест година провео далеко од миловања мајке и пријатељства очевог, али поред све строгости у школи сачувао је о њој најбоље успомене. Сличан животу војника проводише свој живот кадети у школи, која је дала руској војсци много храбрих и ваљаних официра. Осамдесетих година прошлога века у часопису „Руски Гласник“ беше велики чланак М. Г. Черњајева „Наша војна наобразба“.

Две године пре своје смрти, на свечаној прослави годишњице корпуса М. Г. Червајев изрекао је пред многобројном скупштином свој говор-аманет: „У наше старо време највише се обраћала пажња на развој оних душевних особина, без којих се не да замислити добар војник, ма какво знање да има. Самопрегоревање, разумевање своје дужности, тежња ка добром и честитом највише се тражило, јер саме те душевне особине дају изразиту моћ знању и воде ка стварању, а без ових особина свако је знање мртви капитал“... „Држите се добро моји млади другови по школи, у вашим рукама је стег ваших очева и дедова на коме је исписана она парола: „Све сем части Цару и Отаџбини“ и под сенком тога стега честито ћете проћи пут живота вашег, заслуживши поштовање и хвалу ваших сународника“...

Али ми ћемо се вратити ономе времену, када је 18-тогодишњи Михајло Черњајев био унапређен у официрски чин, те као најбољи у рангу добија гардијски, звани Павловски пук. После извесног времена које је морао провести у пешадији, па у коњици и затим артиљерији, он ступа у вишу војну школу, Академију ђенералног штаба, која у то доба беше основана, али није била привлачна за официре, тако да се у првој класи сем Черњајева нашло још свега 11 официра, од

којих један беше гроф Н. П. Игњатијев, будући руски посланик у Цариграду, за време српско турског рата 1876 године.

Завршивши ђенералштабну академију, која је према мишљењу Черњајева бистрила памет и давала подстреку к знању, он се поново вратио у Павловски пук, али видевши да је његова воља ка знању војне струке већа него што то треба да буде код обичног официра, он се премешта у ђенералштабну струку и одмах буде упућен на фронт у Влашку код Калафата у одред ђенерала Фишбаха. Налазећи се непрестано са козачким извидницима пред војском он је ускоро дошао до убеђења, да се школска теорија битно разликује од стварности на фронту, и од тог доба он оставља теорију на страну и руководи се једино истинитим положајем тренутка и ситуације, која води ка победи над противником.

Исте зиме 1853 год. Черњајев је учествовао у битци код Четати под командом ђенерала Баумгартена, али се још више запамтила битка на реци Олта звана Карамзинска, пошто је у њој погинуо од турских јагагана командант одреда пуковник Карамзин, син познатог руског историчара, а сам М. Г. Черњајев једва је избегао смрти заглибивши се, у блато реке Олте на обали исте. Рапорт о тој битци написан 25-тогодишњим официром ђенералштаба Черњајевим, беше стигао до руку и очију Цара Николе I, који је лично познавао породицу Карамзина и делио са њима њихову тугу, био је тако добро састављен, да је Цар својеручно на рапорту ставио примедбу „да се запази овај млади официр“.

Битком код Четати и реке Олте заврши се онда пребивање руске војске у Влашкој што је било као нека врста демонстрације „Докле Турска не удовољи оправданим захтевима Русије“ због источног питања, како се изразио Цар Никола I.

1829 г. према миру закљученом у Једренима, Русија је приморала Турску да призна аутономну Србију и Дунавске Кнежевине, па је хтела и даље остати да штити интересе хришћанске раје под Турском.

Таква се ситуација није никако свиђала Енглеској и Француској, те су они почели тражити извесна преимућства у Палестини у корист католичког свештенства, а на штету православног – грчког. Децембра исте 1853 год. у Бечу се скупи конференција 4 хришћанских држава – Аустрије, Прусије, Енглеске и Француске, која је потписала пакт о неприкосновености Порте, која је угњетавала хришћанске народности. У то време Аустрија одмах затражи да се Руска војска

повуче из Молдавије и Влашке и да се прими опсаде турске тврђаве Симетрије, јер ће у противном напасти од остраг.

На јесен 1854 г. Турска објави рат Русији, али се фронт премести са обала Дунава на обале Црног Мора у Крим, те се савезна флота појави у Црном Мору.

Онда се Руска војска почела колима пребацити из Молдавије и Влашке у Крим, а хладноће су биле велике тако да су људи морали копати јаме, да се од хладнога ветра сачувају.

Једва је стигао у Крим 4. корпус у коме се налазио М. Г. Черњајев, одмах је узео учешћа у битци код Инкермана, где је Черњајев први и последњи пут успео, да сабљом убије једног Енглеза, који га је хтео бајонетом пробости. Тај ударац сабљом оставио је тако велики утисак на Черњајева, да је скоро сабљу из руке пустио.

Након неколико дана после крваве Инкерманске битке, где се понеки руски пукови сачували једва 1/5 људи, М. Г. Черњајев као ђенералштабни официр би одређен под команду адмиралу Истомина у Севастопољ.

Дубока, одлична лука ове вароши беше пристаниште целокупне ратне флоте и да би се Севастопољ одбранио са мора све лађе бежи потопљене на уласку у луку, а познати адмирал Корнилов, Нахимов и Истомин беху одређени за руковаоце одбране града. Војни инжењер Тотлебен изгради низ батерија и шанчева у којима су били постављени сви топови и наоружања са потопљених лађа. Рад тим су се трудили дан и ноћ морнари, војници, па и становници са женама и децом са много самопрегора и енергије.

Шездесет хиљада савезне војске Француза, Енглеза, Италијана и Турака искрцали су се на западној обали кримског - полуострва код варошице Јевпаторије и решили су се да опседну Севастопољ. У почетку они су највише пажње обратили на шанац бр.4 познат са своје херојске одбране, а после су пренели своју делатност на знаменит „Малахов брег“ са кулом на врху, где су стварно царевале ватра, крв и смрт. Смртност од метака савезничких граната беше огромна, тако да је Цар Никола I благоизволео наредити, да месец дана тамошње службе рачуна као годину дана.

На том „Малаховом брегу“ под командом славног адмирала Истомина за све време трајања опсаде налазио се М. Г. Черњајев, стекавши за то време име „официр без страха“ и ако за цело време опсаде беше само лакше контузован, а под њим погину само један коњ од гранате непријатеља. У Севастопољу први пут у Русији беху до-

пуштене ка болесницима и рањеницима групе сестара милосрдница и то калуђерица на челу са својом игуманијом Крестовоздвиженскога манастира, обучених у своје мантије и шиљате клобуке. Једна од њих беше разнета у комаде на кули „Малаховог брега“ од непријатељског зрна.

Августа месеца противник је примакао своје ровове сасвим близу „Малаховог брега“ а 27 истог месеца освоји га на јуриш, после чега је даљна одбрана Севастопоља постала немогућном. Са доминирајуће коте брега цео град Севастопол видео се ко на длану, руска војска бранила га је равно 350 дана и у крајњем тренутку била је приморана да га напусти прешавши понтонским мостовима са јужне обале залива на северну страну. Тај маневар би изведен под командом М. Г. Черњајева дубоко у ноћ, како би се војска сачувала од непријатељских зрна, док он сам са ђенералом Шепелевим и генералштабним пуковником Козљаниновим пређе последњим чамцем тек онда, када сви мостови беху порушени. Ма да је тај прелаз био веома опасан ова јуначка тројица сретно стиже. Понос целе руске флоте адмирала Корнилов, Нахимов и Истомин, а са њима још много хероја те опсаде положише животе своје за славу и част руске војске и за приврженост Русије идолу Словенства.

Севастопол, то орлово гњездо руске војске, беше руским Косово деветнаестог века. Миран јужни град изгледао је као безоблична гомила камена и рушевина. Цео град буктао је у пламену уз грмљавину експлозија и пожара флоте у луци, а савезничка војска по заузећу града отпоче са пљачком и пијанчењем.

Шест месеци пре пада Севастопоља умро је Цар Никола I а на престо ступи његов син Алексеандар II, који је одмах дошао у Севастопол да охрабри војску и да јој се захвали на херојском држању, делећи награде.

М. Г. Черњајев будући је био 8 месеци на „Малаховом брегу“ би унапређен у чин потпуковника, доби орден Св.Владимира 4-ог реда и златну сабљу са натписом „за херојску одбрану Севастопоља“.

Марта месеца 1856. би у Паризу потписан уговор о миру према коме Отоманска порта би неприкосновена, пловидба дуж Дунава слободном, део Бесарабије /Руски/ припаде Молдавији и Влашкој, а саме ове Кнежевине као и Србија остадоше и даље под влашћу султана, а као браниоци њихових интереса остадоше државе - потписане у уговору т.ј.: Русија, Француска, Енглеска и Сардинија. Црно Море постаде неутралним, али за ратне лађе речено је да не смеју улазити у луке и пристаништа без нарочите дозволе.

II

Средња Азија. Оренбург. Аралска експедиција. Кавказ. Прва изјава М. Г. Черњајева у корист Словена. Победи у Средњој Азији и покорене Ташкента. Управљање крајем. Захвалница Ташкентских становника. Одлазак М. Г. Черњајева и испраћај.

После Севастопоља М. Г. Черњајев нашао се у Варшави у својству начелника штаба треће пе шадијске дивизије, али имајући иза леђа толико искуства и храбрих дела на бојноме пољу, учини му се то службовање у штабу досадним у монотоности мирног доба, па користећи своје лично познанство са Министром војске Васиљчиковим – напише му писмо са молбом за премештај у град Оренбург, који се налазио скоро на крају руске територије, на граници са средњом Азијом.

Добивши премештај за Оренбург М. Г. Черњајев доби наређење да са стотином козака оде у Киргишке степе и да отпочне са копањем бунара, правећи на тај начин пут за руску војску у безводним крајевима. Черњајев је радио на томе скоро годину дана до касне јесени, када је већ морао због хладноће да ложи у шатору пред спавање, па лећи пећ где је горео шпиритус.

Године 1858 такођер из Оренбурга узео је М. Г. Черњајев учешћа у извидницама поморског капетана II класе Бутакова. На Аралскоме мору беше мала руска флота, која је кренула низ реку Аму имајући за циљ да извиди расположење ка русима дотле противнички расположених племена Туркмена и Киргиза. М. Г. Черњајев на челу малог одреда идући обалом имао је да се нађе флоти при руци у случају каквог напада.

То кретање беше увелико отежано јаким врућинама и огромном количином комараца, даје чак шта више један од младих официра због тога свој живот завршио самоубиством. У реци је било много разноврсне рибе, а на обалама прекривеним читавим појасом густе трске било је огромних пругастошарених тигрова, а у степама у изобиљу сваке дивљачи, а нарочито лепо обојених фазана.

У току тог извиђања М. Г. Черњајев водио је дневник у коме је са пуно хумора описао један састанак руских официра и морнара са једним од полудивљих канова, поглавице читавог племена.

Најсмешније је изгледао високи трон-седиште, које је било спремљено за представника Белога цара. Омален и пун Бутаков у парадној униформи са ордењем никако се није могао попети на тај трон, тек уз припомоћ својих официра једва некако седне на исти и

отпочела је аудијенција. Како је сва та свечаност била приређена на вечер, уз светлост многобројних буктиња, сва шарена источњачка одела присутних даваху слици карактеран изглед.

Ситуација ипак беше опасна, те за време док су била постављана питања источњачке етикеције, као на пример о здрављу белог Цара, кана и присутних, Черњајев је са извесном зебњом у срцу гледао наоколо нехотице питајући самога себе, да ли ће ова мала група руских јунака изнети читаве главе из тог сусрета, јер тај источњачки деспот, опкољен стражом наоружаном до зуба, са исуканим сабљама могао је тек мало намигнувши уништити, односно заклати те јунаке извиђаче, тако смело дошавши у његову земљу. Ипак та извидница избегнувши многе опасности сретно заврши постављене јој задатке, те и флота и пешадија стиже без губитака у Аралско Море.

Разноврстан и пун разне делатности беше живот у том крају, где су се грађански ред и култура уносили у полудивље народе и племена азијска и дуго би још М. Г. Черњајев радио у Оренбурском крају, да није дошло до промене: великог жупана благородног Катенина заменио је на положају Безак, паметан администратор, али је он на жалост волео сам себе награђивати за тај посао, који је преузео. Поред Оренбурга лежали су огранци степе којима су крстарила киргиска племена из краја у крај, терајући велике количине оваца, коња и камила пред собом ради исхране.

Ово земљиште, од вајкада својину тих племена, ђенерал Безак почео је искоришћавати, дајући га у закуп, спекулишући при томе у своју корист.

М. Г. Черњајев, човек дужности и савести, видео је да у тим крајевима треба највише дићи стег руског утицаја и није му било право, у коју сврху се тај утицај користи и ризикујући и својом службом и даљњим напредовањем, посвади се са ђенералом Безаком и затражи премештај. На тај начин новембра месеца 1860. године нашао се Черњајев на дужности оберквартир-мајстора левог крила руске војске на Кавказу, под заповедништвом чувеног хероја ђенерала Јевдокимова.

Са географског гледишта Кавказ претставља собом прелаз, земљоуз, који спаја Европу са Азијом, имајући на истоку Каспијско Море, а на западу Црно Море. Тај земљоуз у средини својој у правцу северо-запад – југоисток пресечен је високим планинским венцем са врховима вечито прекривеним снегом па и ледом.

Политичке прилике Кавказа беху по прилици такове, да су на њих имали утицаја Турска, изнемогла Перзија и Русија. Становништво Кавказа, делећи се на многа племена исламске вероисповести и свађајући се међусобно, није било способно за самосталан живот. Сред њих, већ уморно од непрекидних ратова са Перзијом, беше православно царство Ђурђијанско, које је још 1785 г. за време Царице Катарине Велике молило да га Русија узме под заштиту /протекторат/ те је та заштита 1801 г. завршена сједињењем царства Ђурђијанског са Русијом.

Али остала планинска племена ратујући међусобно нарочито су нападали на руска села и тврђавице одводећи становништво у ропство. Зато покорити и умирити Кавказ беше сам по себи наметнут задатак за руску владу.

Из доба Царице Катарине Велике, па све до царевање Александра II у тој лепој покрајини у брдима починише многа храбра дела руски царски војници и та трагична борба руског двоглавог Орла са смелим кавкаским соколом забележена је у руској свести и литератури код Пушкина, Лермонтова и Толстоја.

Године 1860 у Дагестану, области што исто лежи на обали Каспијског мора буде објављен Хазават - верски рат, који објавише имамаи /поглавице/ тих брдских племена против неверних. Имали су имамаи своје верне који су се звали мириде, обећавајући им у случају смрти на бојишту, вечно блаженство у рају. Кнез Барјатинскиј, намесник царев на Кавказу решио се да сврши са тим покретом, те после дугих, напорних и крвавих борби, савлада и зароби вођу тог покрета, смелог и жестоког имама Шамиља у његовом орловом гнезду, аулу /селу/ Гунибу, те га упути у унутрашњост Русије. Још три године иза ропства Шамиља трајаху устанци и побуне у том крају, па је те борбе затекао М. Г. Черњајев дошавши у Дагестан, који затим беше саставни део Терске области.

Овде је Черњајев или самостално или под непосредном командом ђенерала Кундукова или кнеза Туманова умиривао брђане, ишао у опасна рекогносцирања, или је са војницима правио просеке у густим шумама испреплетаним лианама, под унакрсном ватром противничких стрелаца /абрека/.

Усред ове чергарске, али стваралачке и пуне опасности делатности М. Г. Черњајеву први пут стиже до очију први број новина „Дан“ из редакције познатог славенофила и публицисте Ивана С. Аксакова, који беше одштампан у Москви, октобра месеца 1861 године.

У свом уводном чланку редактор истиче једнакост словенских интереса, те говори о томе, да би мале словенске народности требале разумети шта значе њихова народна начела, сасвим другачија од начела осталих народа Европе. Имајући циљ и ради помоћи јужним Словенима од стране Русије, пријатељским изјавама, он оставља у својим новинама један одељак за „словенске вести“.

На тај чланак одмах се јавио млад 32-годишњи потпуковник М. Г. Черњајев, који се обратио са доле наведеним позивом ка официрима Навагинског пука, који се тада налазио у Владикавказу, центру Дагестана: „Две године пре, писао је он 1859 г, организовао се у Москви „Славјански благотворитељни комитет“, који је на свој трошак издржавао 12 и више младих Бугара, који су дошли у Русију ради школовања и према могућности снабдевао књигама народне књижнице бугарске. Немајући основног капитала друштво живи једино од случајне помоћи, па зато што је идеја помоћи Словенству проширена само у ужем кругу, сав терет пада тек на извесну количину људи, искрено преданих идеји Словенства. Најбоље би било да комитет прошири своју делатност, јер се жудња за просветом шири у Бугарској, чиме се користи ред Исусоваца, дајући им новац да иду у западну Европу, рачунајући да ће се ти људи духовно развијати са Русијом, а преко тога и са својим народом. Мало пре сакупи се у Паризу друштво, да се бори са утицајем Русије на Балкану и за кратко време скупи велику своту новаца тако, да се словенски комитет не може са тим друштвом борити, ако му се не укаже помоћ ширих слојева Русије и других словенских народности. Та се понуда можда учини немесном, јер би се могло рећи да би пре требало помоћи своје народу, али ако се узме у обзир то, да ћемо помажући само свој народ отићи далеко од словенске идеје, не можемо хладнокрвно гледати блиске нама душе других словенских народа, који се сами буде, а ми да останемо само посматрачи.

Кога неће упропастити помоћи своје народу, тај може и осталим Словенима помоћи. Ми имамо новаца за бацање у безначајне сврхе, па зар за нашу општу идеју не можемо наћи новчића?

Новчани дарови из Терске области биће од нарочитог значаја, јер би ти дарови из удаљеног кутка Русије служили боље него ма какви позиви за жртве ради словенске идеје...“

Мала беше плата руског официра онога доба, па и у ратно доба, али М. Г. Черњајев био је широкогруд и увек готов да да и последњу пару онамо куд га је водило срце и убеђење. Обраћајући се ка офици-

рима Навагинског пука, у ствари малој на помоћи словенској идеји, као што се после види у ствари великој исто тако у помоћи приликом страшног српско-турског рата 1876 год., М. Г. Черњајев никада није оклевао, већ би напротив одмах остварио оно, што је замислио.

Учешће у освајању Кавказа дало му је много праксе како у војној служби, тако и у животу уопште, а уз то све и чин пуковника. На Кавказу је такођер дошао до познанства и тесне везе са царевим намесником и јунаком кнезом Барјатинским, који је много година доцније, живећи у своме раскошном имању у Курској области званом „Ивановскоје“ као стари фелдмаршал, сећајући се Кавказких брда, где је многе године провео, не жалећи новац, у своме имању, које се налазило у равници, ископао јарке и насуо брда на вештачки начин, само да га подсети на Кавкаска брда.

Овамо су долазили на његов позив ради измене мисли и беседе његова два сарадника са Кавказа: М. Г. Черњајев и војни писац Р. А. Фадејев.

Али није Кавказ са својим у небо стршећим брдима привлачио М. Г. Черњајева, већ широка просторност средњеазијских степа, где је он осећао велике могућности за руски народ, а и за себе широко поље рада.

Терска област би 1862 године коначна умирена, те оним брђанима који нису хтели остати мирни, било је понуђено слободно исељавање у Турску, а на њихова земљишта су били доведени насељеници из Русије. Опростивши се са својим ратним друговима Черњајев је отпутовао колима, прешавши са југа Русије на север у Петербург, што му је дало пуно корисних података у познавању отаџбине.

Како се надао М. Г. Черњајев у војном министарству су се спремали да упуте два одреда и то један са севера из Сибирије, а други са југа из Оренбурга, па да затворе круг тврђава већ одавно сазиданих у степама средње Азије ради сигурности руског становништва, које је било нападано од стране азијских племена, која су их пљачкала, села палила, а становништво одводила у ропство. Послат под командом команданта издвојеног сибирског корпуса, Черњајев је добио самосталан одред, који је имао марш са сибирске стране, док му се из Оренбурга у сусрет кренуо одред пуковника Веревкина. Да није било Черњајева, тај би се подухват завршио на том сусрету двају одреда.

Знајући из раније стечене праксе, како су тешки маршеви у безводној степи, под сунцем које све пали, М. Г. Черњајев је предухитрио и унапред спремио све што би могло њих на том тешком мар-

шу снаћи, у оно доба, када се ни за какву технику није знало, па ни за телеграф.

Он је саставио нацрт према којему беху направљена колица за превоз рањеника. Војници су добили беле блузе, као и официри, тако исто и капрали. На шапки /капи/ беху нарочити пешкири прикопчани, који штитили потиљак и врат од сунчаних опекотина. Војници су ишли увек само са пушком у руци и метцима у торбама; сва остала ратна спрема била је утоварена на камиле, јер је М. Г. Черњајев оправдано тврдио, да се само тако могао очувати војник и његово здравље од тога зависи.

Чим су дошли до одмора и воде, код чесме би се увек одредио дежурни који би пазио на то, да се ознојен војник не напије воде. Благодарје тим свакидашњим бригама о војницима одред Черњајева није имао болесника; брзо се кретајући дугим маршевима /у оно доба војници су у Русији служили војску 25 година/, са оседелим брковима војници називаху свог 55-годишњег пуковника „дедом“ ради његове бриге и старања о њима.

Са својим официрима М. Г. Черњајев био је у сусретима прост, веровао им је и дружио се с њима. Ипак је био доста напрасит, те официру, што не би његово наређење одмах извршио /чега скоро није било/ подвикнуо би, али би се после трудио да искреношћу и добротом исправи своју напраситост.

Ако би део одреда пао у тешку ситуацију, други део би себи ставио у дужност и обичај да му помогне не жалећи труда. Само један случај се десио са поручником Сукорко, који није пружио руку помоћницу козачком капетану Серову, који је био опкољен од коканаца код места Икан, те се повукао са својим војницима, имајући могућност помоћи свом другу, кога је оставио на милост и немилост противнику. Серов се ипак спасао, али М. Г. Черњајев предаде војном суду поручника Сукорко, јер је држао да тај поступак није достојан официрског звања и да му љагу ништа неможе опрати.

Све даље у дубину непознатих степа Азије кретала се та међусобно чврсто везана дружина Черњајева, освајајући тврђаве и градове, који су стајали на путу ка престоници Коканског царства Ташкенту.

После заузећа Узун-Агача, Пишпека и Аулита, важних стратегијских и трговачких тачака, био је Русији припојен крај, чије је становништво премашило 500.000 душа.

Затим су дошли до руских удаљених висоравни и градова Чимкент, Ак-Мечет, Туркестан, Икан и Сари Мјубе, висина која је била доминирајућа над Ташкентом.

Заузеће Чимкента утврђенога града прошло је скоро сасвим без крвопролића благодарећи једино умешности и невероватној смелости пуковника Черњајева, чија се успомена урезала дубоко у памет и туземаца као и покоритеља Ташкента.

Град је био окружен високим зидом, на којему су стојали његови заштитници и пушке. Тај зид је окруживао дубоки ров пун воде. М. Г. Черњајев наредио је једном делу своје војске да продре кроз врата тврђаве и да уђу у град, а сам је пошао око града са другим делом војске, да нађе неко слабо место за продирање. Наједном опази пребачен преко рова жлеб за стецивање воде. Тај ваздушни мостић, водио је у подскобљен део пробијен у највишем градском зиду. Огледавши на пролазу све то М. Г. Черњајев брзо је био донео решење и извадивши револвер и капу он је почео да бежи по том брвну и његови верни ратници пожурили су наравно за њим. Пробежавши кроз тамни и уски тунел у том зиду, почели су се скупљати на другој страни. Тако како су појединачно долазили, могли су их Азијати једнога по једнога убити било куршумом, било мачем, али видећи прве руске официре и војнике тако изненада и наједанпут, почели су се браниоци са зида једни бацати у ров, равно у смрт дакле, а други су молили за поштеду дајући знакове покорности.

Међутим је главни део руске војске разбивши врата такођер провалио у град. Тако је скоро без једнога пуцња био заузет Чимкент, који је од онда и остао у власти руској.

Но будући да се пуковник Черњајев не само ратном способношћу, већ и политички, користећи се самосталношћу као начелник те експедиције, поставио за циљ свога похода Ташкент, столицу Коканског царства, завладавши којим стала је Руска империја чврстом ногом на тло Средње Азије.

Приближно у то време био је М. Г. Черњајев уклоњен од засебног сибирског корпуса и био је подчињен Оренбургу, чијим ђенерал-гувернером био је тек назначен ђенерал-ађутант Крижановски.

Приближивши се к Ташкенту, пуковник Черњајев поставио је свој логор од његовог логора за 10 километара.

Остављајући успут у покореним местима своју стражу, пред Ташкентом његова чета није бројала више од 1.200 људи, оружаних старинским оружјем и 12 мм. старога кова пушкама.

Хиљаде, километара безводних пустиња и песковитих степа делило је малу руску чету од њене базе Оренбурга, с које стране није могла очекивати никакве брзе помоћи, већ ради великог растојања. У то далеко од нас време није још постојало телеграфа ни телефона, тако да су се везе са пограничним тачкама одржавале само помоћу брзих козачких патрола, који су преносили пошту и који су се на путу стално излагали опасностима: не само разним нападима, него и потпуном уништењу од стране непријатељског и војинствено расположеног месног житељства.

Богати трговачки град Ташкент, са 100.000 становника простирао се са околицом на 20 километара. Обрасао је био около богатим воћњацима. Његова тврђава /цитадела/ одликовала се високим околним зидинама, на којима је било смештено око 60 топова. Гарнизон рачунао се на близу тридесет хиљада људи, којима је командовао хан Алим-Кул, син ондашњег знаменитог Кенисара-Касимова, смели јахач, који се прославио међу Азијатима великим нападима на суседе.

Ти су људи били паметни и храбри и за зидинама држали су се одлично, али ратне спретности нису имали. Први штурм на Ташкент пропао је, али тврда вера у победу није остављала пуковника Черњајева и он се стално припремао другом нападу, логорујући тако целу зиму у свом логору са војницима.

У међувремену њему пришли локални људе. Он је привукао на своју страну т.ј. на страну Русије неке уважене грађане Ташкента, који су били незадовољни жестоком управом Бухарског емира, којему је био потчињен Кокански хан.

Чекавши од Черњајева позив к спремању напада на Ташкент и желећи на тај начин туђим рукама угасити пожар, а себи приписати победу, ђенерал-ађутант Крижановски одговарао је најљубазнијим писмама на његове изјаве и отишавши у Оренбург Козацима, молио је Черњајева да сачека његов долазак.

Од прилике два месеца раније штурма /напада/, зато да би приморао непријатеља да своје снаге раздели на све стране тврђаве, Черњајев је, с малом пратњом често обишао цели град. Алим-Кул је тако доиста упао у клопку и уместо да је по стенама ставио само ланац, а главне своје силе да је држао у центру, он је разасуо по стенама цео свој гарнизон.

Међутим гласници доносили су гласове, да Бухарци спремају велику војску у помоћ Ташкенту.

Следствено томе било је нужно и неопходно не одлагати него приступити к решавајућем дејству.

15. јуна М. Г. Черњајев скупио је своје официре не на саветовање, пошто он то није признавао, јер је у већини случајева све сам лично решавао, већ да би сазнао њихово расположење.

То расположење било је прекрасно, храбро и добро, тако да је напад био одређен већ за следећи дан. У предвече тога дана долетела је козачка патрола која је донела високи налог Черњајеву да се никако не сме одважити на други напад Ташкента, јер да исти не располаже за то довољним средствима.

С високим приказом није било шале, али ипак уверен у победу Черњајев, бојећи се да му се за случај да то сазнају његови официри не би покоровали, ставио је исти у свој џеп без да је рекао реч о томе својим официрима о његовој садржини.

Оставивши у логору светла, да би непријатеља довели. у заблуду, чета је ноћу без шума и тихо с оружјем кренула напред, управљајући се к вратима одређеним за напад. Пред зору наишао је на стражу ван стене, која је спавала. Ту стражу су сву поубијали без да су стигли да пусте гласа од себе. Пуковника Крајевског послао је Черњајев на цитаделу, док је пуковник Абрамов имао дужност, да се са својим делом војске попне на стене и да се креће на десно по истој скидајући и бацајући топове с ње, да не би губили времена заузимањем појединих топова. И тако су све топове збацили.

Абрамов је још имао дужност да отвори врата Крајевском. За време напада Кокански гарнизон побегао је на врата која су се налазила на другој страни, али у уским и кривим улицама ташкенћани заштићавали су се и бранили храбро и упорно.

Онда је Черњајев оставши са неколицином козака и слугама лазарета, који су превозили рањенике пошто је све остало било на послу, заповедио палити предграђе. После овога тешкога дана вративши се у логор на 10 километара од града, разбита умором војска је заспала богатирским сном. Светла су сва била угашена, а стража је стајала на својим местима.

Горуће предграђе сачињавало је као неки зид или завесу, кроз коју нико из града није могао незаметно да пређе и која је према томе на неки начин чувала спавајући руски логор. Пуковник Абрамов био је јако контузован по глави и као последицу тога носио је после кроз цео живот на глави црну свилену капицу. Будући шурјак М. Г. Черњајева поручник Вимферт, из стрелаца Императорске страже прешао је

на службу у Оренбург, био се као први попео на стену цитаделе и одмах је био рањен у плећа. Из војника погинуло их је около 83 људи.

Другога дана дошли су управитељи града седи старци у чалмама и богатим шареним огртачима на коњима у логор, да изјаве своју покорност у знак које су донели на великом сребрном послужавнику кључеве града.

Послуживши их дастарханом, т.ј. чајем са разним слаткишима, пријатно и озбиљно разговарао је с њима М. Г. Черњајев и рекао им, да се спрема да се сутра окупа у градском купатилу, које се налази у средини града около пијаце.

То је било наравно јако рисковано и зато је Черњајев назначио пуковника Абрамова својим замеником у случају да он погине, и заповедио му је за случај да њега нападне, да он затим казни вероломнике.

Но све је прошло добро. Он је отишао на коњу са својим нераздвојивим сапутником козаком, чији је главни задатак био, да припаљује цигарете своме пуковнику. Окупавши се с пуним задовољством у купатилу, што је било наравно необично пријатно после дугог ратовања, они су се вратили у логор.

На Азијате та смелост произвела је велики утисак и Черњајев је стекао код њих популарност легендарног хероја. На други дан је било у граду као да није ни било рата, на пијаци се живо трговало и почео је потпуно нормалан и миран живот.

Заузеће краја који се простирао на хиљаде квадратних километара са богатим трговачким, милионским насељем, прошло је руској земљи веома јефтино, потрошено је било свега око 250.000 рубаља, захваљујући мужевности, војној способношћи и спретности пуковника Черњајева.

Доиста после двогодишњих борби по степама експедиција је много страдала, средства су понестала, тако да младоме топографу Виктору Цигалскому, Черњајев је дао свој златан сат, али је зато он у Оренбургу изјавио: „заузећем Ташкента положај Русији у Средњој Азији учврстио се равно њеној сили и могућности.“

Од тога времена Ташкент је остао једром откуда је пошло даље ширење руских средњоазијских заузећа.

И ако су житељи Ташкента у лицу пуковника Черњајева признали над собом власт великог белог Цара, то се Бухарски емир Музафар није могао помирити са губитком Коканскога ханства, без да би покушао да удаљи Русе.

Ево како је М. Г. Черњајев причао о том грозном иступу емира, који је могао потпуно уништити цео руски одред:

„После неколико дана по заузећу Ташкента, када је његово 100.000 становништво једва успело да преда оружје у знак покорности, наравно не све, а ја сам стајао са одредом код једних из градских врата, не решавајући се још сместити се унутар окружног стења из предострожности неког напада, бухарски Емир је са великом војском заузео град Хоџент, који му се предао без противљења. Од тамо послао ми је писмо у којем је од мене тражио да одмах отступим из Ташкента, загрозив у противном да ће истребити нас Русе све до последњега, при том напомињући, да не само Ташкент већ и цела Русија била је својином његових предака, чак до Владимира Светога.

Положај малог одреда /1100 људи и са 85 рањеника/ међу сто хиљада тек покороног народа и са исто толико бухара, био је доста трагичан. Како у оно доба тамо није било ни поште ни телеграфа, то сам послао извештеља у 2000 километара удаљени Оренбург ђенерал-ађутанту Крижановском, с молбом да тамо задржи бухарске трговце, који ће се вратити са великог сајма из Нижег Новгорода⁴, зато, да би спречио жељу емира да се поигра са сваким од нас који би му пао у руке, па сам позвао к себи „аксакале“ /старешине/ и угледне личности из покороног града.

На мој упит да ли они знају да је код мене био бухарски посланик, они су одговорили да знају, а на питање да ли им је познат садржај писма, они су одговорили да није, али ја сам био уверен, да ако не свима, то је неколицини из њих и то било познато.

Пошто је услед малог одреда било немогуће опсести цео град, који је имао одбрамбену линију од 24 километра, то су се житељи могли без препона извештавати са Бухарцима.

Ја сам заповедио преводиоцу да прочита на глас писмо Емира и видео сам како је при све даљем читању лице слушаоца попримало израз ужаса. Њима је било познато по многобројним примерима из прошлости да победе и посете наследника калифа увек доносе крајње непријатности не само искључиво за правоверне, него и за њихове жене и кћери.

На тај начин судбина града налазила се између две ватре. Како погодити на чијој ће страни бити победа? На коју страну да пристану? Ја сам их извео из тешког положаја изјавивши да идем у

4 Свакогодишњи најбогатији сајам целе Русије у Нижњем Новгороду привлачио је трговце не само из целе Русије већ и из Европе и Азије (прим. А. Ч.).

сусрет и ако успех буде на мојој страни, то ће остати све по старом. Ако ја ипак будем разбијен, то им саветујем да се онда на мене баце од остраг, да би добили милост емира. До решења битке ја сам заповедио да се камењем затрпају сва врата и да се нико не пушта у град, а такођер да се нико не пушта ни из града напоље. Они су се одмах ухватили за браде и стали викати „Ла илами ил алла“ и обећали су све тачно испунити што сам им ја наредио у што ја нимало нисам сумњао. Емир ипак добивши мој одговор на своје писмо, окренуо је из Хоџента на Кокан.“

Тако велики је био тамо уплив М. Г. Черњајева. Одмах после ове грозне опасности, он је наредио да му се у близини Ташкента сазида кућица од сирових цигаља по месном обичају с равним кровом. Кућа се састојала из три мањих соба, која је кућица после била претворена у музеј за успомену на покоритеља Ташкента.

М. Г. Черњајев био је за тај свој подвиг награђен чином ђенерала, брилијантовом сабљом и Георгиевским крстом трећега реда, орденом који су само најхрабрији добијали и који је он веома поштовао и увек носио.

Именован војним гувернером он је с великим задовољством прешао на своје административно деловање. Овом новом најбогатијом покрајином Русије и њеним милионским насељем он је управљао при помоћи свега шесторице чиновника и четири преводиоца.

За време његовог кратког, свега полугодишњег управљања, порез је био сакупљен, уређено поштанско саопштење између Ташкента и Оренбурга на растојању од 2000 км и безопасност у том крају доведена је до тог степена, да се свуда у околини могло пролазити без пратиоца.

Сав тај поредак био је одржаван са свега од два и по батаљона пешака и 850 козака.

Те добре и пријатне резултате постигао је М. Г. Черњајев тиме, што није одмах почео да крши и уништава вековима сазидане обичаје и живот својих нових поданика, није прогонио те житеље и није настојао да њихов живот приведе европском облику.

Руководећи се здравим смислом, помоћу којег је он сав свој живот ратовао, избегавајући сувишне расходе за руску државну благатину, он је сачувао месну управу, суд и туземну милицију, врло вредну и енергичну, одевену у живописну јарко-црвену униформу. Само без страха и жестокости источних деспота, дојучерашњих влада-

оца тога краја, који су често без суда рубили главе својих поданика, а који су били по Черњајеву сместа уклоњени.

Одмах је уништио и страшне тамнице – клоповнике – дубоке земљане јаме са сасвим малим отвором одозгоре, равним са земљом, кроз који су се спуштали несретни узници и који су тамо често киви трулили.

М. Г. Черњајев учинио је много олакшица за Јевреје. Укинуо је за њих понижавајуће јашење, при чему су они смели јашити само лицем к репу коњскоме. Он је посећивао старе, дивне џамије, указивајући тако уважање мухамеданској религији. Наивна деца киргизке степе с радошћу примали су М. Г. Черњајева у својим колибама⁵, који је с њима радо пио њихов народни напиток кумис, који се припремао од коњскога млека. Он је код њих јео јањетину и младодребеће месо, које су му домаћини нудили као почасном госту. Често је примао М. Г. Черњајев позиве обичних, уважених личности Ташкента, умних и умерених „сарта“ и пио је с њима чај са „дастраханом“, источничким посланицама, сасвим по месном обичају и после питања о здрављу, беседовао је с њима пријатељски о нуждама и жељама њиховим.

М. Г. Черњајев волео је и разумео Азијате тако да су они њему ту љубав узвраћали и високо га ценили.

Као знак великог уважања син батира Алим-Кула, ташкентског војног начелника, који је погинуо при јуришу на Ташкент, поднео је М. Г. Черњајеву калпак свога оца и ако се исти по обичају рачунао као обитељска реликвија, која се предавала из кољена у кољено. Од грађана Ташкента примио је старински челични штит, украшен златним узорцима, са следећим писмом, на дан његовог имена 8 новембра:

„Од душе уважени Михајло Григорјевићу,

Већ је пети месец, што Ви по запости Великога Белога Цара, покоривши нас, управљате нама и то тако, као што никад и нико није нама управљао. Ви нисте наш покоритељ, већ истинити избавитељ од наших прежњих деспота, од похоте којих је овисило не само наше благостање, но и наш живот. Ви Вашим меканим и очинским управљањем дали сте нама разумети, да ако има на овом свету среће, то се та срећа закључује у томе да будемо поданицима Великога Ру-

5 Окрugли шатори покрити белим платном са отвором горе за дим (прим. А. Ч.)

скога Цара и имамо над собом таквог поглавара, као што сте Ви, најдостојнији Михајло Григорјевићу.

Ове речи нису ласка, већ света истина, коју Вам говоре претставници више од 100.000 ташкентаца, који осећају доиста благода-ти под Вашим мудрим управљањем. Ви сте за то кратко време успели невероватним бригама спровести злтно побољшање у нашем животу, негде саветима, а негде и материјалним жртвама. Сваки од нас може да дође до Вас у свако време и Ви сте увек кротко и стрпљиво свакога саслушали све наше жалбе, по којима је сваки од нас добио задовољење. На хартији не може се изнети сва Ваша брига о нама као ни љубав наша, коју ми сви ташкентци од срца за Вас осећамо, с нашим slabим пером, али морамо да Вам изразимо, да разумете сву нашу љубав и уважање, којом се користите међу нама.

И тако што би Вам ми у знак нашег уважања могли предложити? Јер Ваше су заслуге вредније од свих поклона. Но ми се надамо и молимо Вас да нам то не одбијете, да од захвалних ташкендаца примите на Ваш имендан штит, који нека буде Вашим штитом против непријатеља Русије и Ваших сопствених. Дар није скупocen, али његово достојанство се не закључује у цени, а исто лежи у томе, што Вам исти пбдносе више од 100.00 ташкендаца, који Вас искрено и од душе вољу и који моле Свевишњег да Вам подари за много година добро здравље и дуго управљане нама.“

Међутим још два месеца пре предавања овога штита тј. у септембру месецу, оренбургски ђенерал-гувернер Крижановски отпутовао је у Ташкент да прегледа новозаузете крајеве Русије. На путу чинећи смотру по градовима победоносне војске, која је издржала двогодишњи тешки рат, он ју је свуда бунио. Тиме је хтео да се освети М. Г. Черњајеву што га овај није позвао на јуриш Ташкента и тиме га лишио могућности да угаси пожар туђим рукама.

Када је у Чимкенту дошло до тога, да је он људе отерао са пијаце, Черњајев нагао и жесток, написао је свом начелнику резко писмо, обилазећи са њиме непријатног објашњења, послао је свога помоћника да га сачека.

У Ташкенту М. Г. Черњајев уступио је ђенералу Крижановском у својој кућици и поручио му је, да и ако је болестан ипак може да му се претстави.

Састали су се они наравно сасвим суво и ладно.

Желећи на неки начин ознаменовати свој долазак Кржановски, не слушајући упозорења Черњајева, замислио је написати Бухар-

ском емиру писмо, предложивши истоме да се с њиме састане, ради преговора на неком неутралном месту. Кад поносити источни деспот није удостојио Крижановског нити одговором, Крижановски још више незадовољан и озлобљен овим неуспехом отпутовао је у Оренбург, откуда је послао у престоницу жалбу на Черњајева, који је својим војевањем и својим успесима стекао много непријатеља у престоници.

Био је љут на М. Г. Черњајева и војни министар, професор академије и ауторитет у војним стварима, који је за пролеће пригатављао⁶ заузеће Ташкента са великом експедицијом с нарочитим особљем.

Черњајев је али свима покваривши рачуне, који су били састављени у Петрограду, заузео Ташкент својима сасвим малим сретствима.

Без обзира на то, имајући два тако могућа непријатеља, судбина Черњајева била је решења и у пролеће 1866 г. био је разрешен управљања новозаузетог краја и позват у Петроград.

Ево како један стари „ташкентац“ један из пријатеља Черњајева у новинама „Свет“ њега карактерише и како описује његов одлазак из Ташкента:

„Легендарна по мишљену туземаца⁷ одважност ђенерала Черњајева, његов човечански поступак с њима где се мора додати да је то било искрено, а не направљено, због чега је остао веран својим принципима до смрти – одмах му је прибавила /Михајлу Григорјевићу/ ту популарност, то светло име, које и после 17 година није се помрачило усред благодарног становништва Средње Азије, које је име с њиме појачало тамо руско име.

Ако се не варам 10. марта вукао се безконачни ланац шарених огртача на путу који је водио у Чимкент. Тужно спуштених на груд глава у дугачким зеленим и црвеним чалмама били су живи саучесници тога, да се нису ради неког веселог празника сакупили ови добри људи. У гробној тишини поређали су се они око пута, где је између других натписа било: „М. Г. Черњајев отпутовао је 10. марта 1866 г., вратио сеостављено место за датум и коју будућу годину.“

Недалеко од ових сакупили су се ветерани /солдати/ који су на питање где служе обично одговарали „Черњајевски“, и који су сада тужно отирали сузе са својих црних лица жалосно гледали на пут, који је водио из града. На крају дошла су кола. Официри поле-

6 пригатављао (рус.) = припремао

7 туземци (рус.) = домороци

тели су онамо, извадили су из њих са сузама на очима свога друга – ђенерала, који је с њиме делио све муке ратног живота и врло често хлеб и со и у мучној тишини понели су га на рукама к столу, где је била спремљена опроштајна вечера. Свима је нешто давило грло; било је жалосно гледати Михајла Григорјевића. На крају после једног дугог и болног сата устао је најстарији из туземаца сасвим седи Казан-Калан, и дрхтећим гласом обратио се Михајлу Григорјевићу речима: „Ђенерале, ми смо дошли да се с тобом опростимо, а жене и децу своју оставили смо код куће и заповедили им, да се моле Богу да нам тебе врати.“ После коначног поздрављања, када је М. Г. Черњајев сео у кола, да би кренуо на пут, људи који су га окружавали почели су да испрежу коње, да сами вуку кола. „Ако ви мене волите немојте тога чинити“ обратио се с молбом к њима Черњајев. И тако је он отпутовао из Ташкента.

III

Представљање Цару Александру II. Женидба. Приписивање ка штабу Петроградског војног округа. Испит за јавног бележника. Славенофили и западници. М. Г. Черњајев уредник „Руског Мира“. Устанак у Босни и Херцеговини. Србија се спрема за рат. М. Г. Черњајев тајно напушта Русију и у Београду прелази у српско поданство.

По приспећу у Петроград М. Г. Черњајев представио се Цару Александру II. Цар му је пружио руку. Черњајев му се дубоко поклатио не пољубивши га у раме, како је то онда било уобичајено. „Па пољуби ме“ рече му Цар. Видевши његову благонаклоност Черњајев пришао му је да га пољуби и обоје су се расплакали. „Ја нисам задовољан твојим поступком спрам Крижановског“ рекао је Цар, предложивши М. Г. Черњајеву да седне. „Остани неко време овде и ја ћу ти дати тако место, да ћеш заборавити свој Ташкент“. У Петрограду дошао је у ђенералштаб, на место њему досадно и једнолико, после тако живог и радног делокруга у Ташкенту.

У то време на двору као и у Петроградском друштву играли су знатну улогу урођеници Финландије, ондашње руске покрајине, коју је особито волео Цар. У њиховој средини одликовала се лепотом двадесетогодишња А. А. фон Вуљферт, која је живела са својом мајком удовицом у Петрограду. М. Г. Черњајев оженио је ту младу девојку, упознавши се с њоме кроз њеног брата, једног од првих који су се попели на тврђаве Ташкента, који је тамо био рањен и награђен Георгијевским крстом храбрих 4-ога степена.

За време од две године канцеларијска служба у Ђенералштабу уморила је М. Г. Черњајева, а нада на обећање које му је дао Цар није се испуњавала. Онда је М. Г. Черњајев дао отставку на војну службу и решио је да постане бележник, прионувши ка изучавању свода руских закона. У Москви је одлично положио испит код Окружног Суда.

У тој истој години умро је у Москви митрополит Филарет, угледни црквени радник, духовни писац и проповедник. По том случају продавци новина, предлагајући своје новине викали су: „Конац⁸ митрополита Филарета и судба Черњајева.“ – „Покорител⁹ Ташкента

8 конац (рус.) = крај

9 покорител (рус.) = освајач

– Јавни бележник“. То је произвело велики утисак у обим столицама, Москви и Петрограду.

Многи богати московски трговци и занатлије прекинули су своје послове,¹⁰ да би их поново закључили у канцеларији Черњајева, који је већ познавао становништво и разумевао свој посао, да је могао приступити свом новом делокругу, када је наједном кроз жандармеријског ђенерала Сљозкина, од шефа жандарма, грофа Шувалова примио писмо следеће садржине: „Господар Император, узнавши из московских извора, да Ви желите да постанете јавни бележник, заповедио ми је да Вас упозорим да Његово Величанство сматра да Ваше садашње по Вама изабрано звање, не одговара Вашему ранијем службеном положају.“

Таково писмо разуме се по себи било је равно забрани и М. Г. Черњајев морао је да се одрекне бележничке службе и с њоме скопчаним материјалним добитцима.

Њему је било предложено да ступи на војну службу у Варшави, код намесништва Пољске Царевине¹¹, у граду Герг-у.

Бивши неколико година на тој служби М. Г. Черњајев опет даде оставку и постао је директором свакодневних петроградских новина „Руски Мир“, у то време, када је на Балкану почела зора устанака.

У циљу помоћи православним хришћанима Словенима, један круг московљана са знаменитим историчарем М. Г. Погодином на челу, основао је још у 1858 г. Словенски добротворни комитет. У 1868 г. отворило се у њему ново одељење после посете словенских гостију на етнографској изложби.

Ова два надлештва, испочетка сасвим филантропска, постала су касније жарки политички центри откуда су славенофили распрострањали по целој Русији своје деловање и своје идеје које нису сви делили.

Од почетка шездесетих година прошлог столећа делила се руска интелигенција по својим уверењима на два сасвим противничка логора. У Москви група најобразованијих руских људи, на челу којих су стајали браћа Аксакови, Самарин, Хомјаков, браћа Киријевски, К. Леонтјев и други и други истомишљеници рачунали су, да је Русији Провиђењем додељен историјски пут искључиви, него свима народима Европе.

10 Мисли се на судске тужбе.

11 Тако су се називале пољске провинције, које су спадале под Русију до рата (прим. А. Ч.)

Знаменити историчари, поети, филозофи, богослови и политичари, хтели су опет зидати будућност Русије на основу њене велике херојске и религиозне прошлости, желећи спроводити реформе у сагласности са духом рускога народа. У православљу и самодржављу видели су они главно одржање Руске империје.

У вањској политици били су одушевљени жељом да указују уделну помоћ страдајућим Словенима, били су проникнути убеђењем, да само политички савез Словена на челу са Русијом, даће њима духовну слободу, самостални развитак и славну будућност.

Сасвим другог мишљења придржавали су се тако звани западници или либерали. К руској историјској прошлости они су се односили са безпоштедном критиком, безобзирно подражујући¹² западну културу, републиканских држава и пустозвонећим лозинкама Француске револуције.

Тај правац, често дошавши до одрицања свега духовнога, до проглашења „чизме више Пушкина“ који је надимак дао романописац Тургенев нихилистима, и у роману „Оци и деца“ створио је он студента Базарова, жарког представника тога крајњег материјализма.

Словенско питање западници или нису потпуно признавали као активно или су се к њему односили с презрењем, као ка делу недостојном пажње.

Ондашња управљајућа класа у Русији тј. петроградско чиновништво више је била наклоњена западницима - либералима, него ли славенофилима, који су били чак под присмотром, као људи, желећи повући управу на нове неизвесне путеве.

М. Г. Черњајев по своме убеђењу, по складу свога ума и срца симпатизирао је наравно словенофилима, имао је међу њима пријатељских веза, особито са И. С. Аксаковим и радио је с њима заједнички за корист Словена. Но будући је био човек јаснога ума ка свима питањима рускога живота, приступао је к вањској и унутрашњој политици с више реалног и практичног погледа, онда док су идеолози славенофили, благородни сањалице чували правду, али ни издалека нису могли увек да ју примене где треба у животу.

Редакцији „Рускога Мира“ М. Г. Черњајев предао се са њему својственим жаром, радећи свакодневно далеко после поноћи.

Предани патриота не на речима, већ на делу, непријатељ рутине, човек здравога смисла, пропутовавши Русију и уздуж и попере-

12 подражавајући, опонашајући

ко, он је одговарао у својим новинама на сва питања текућег живота своје велике Отаџбине са гледишта просвећеног конзерватизма. Он је енергично осуђивао ондашњу германофилску политику Русије и велико учешће подељивао је Словенима. Због тога се влада и још више западници - либерали са великим негодовањем односили његовом независном правцу рада.

Међутим у првом почетку 1875 г. словенско питање дошло је на дневни ред у Европи устанком двеју турске провинције Босне и Херцеговине. Овај устанак био је изазван тешким животним условима хришћанског насеља, којих су имања и дапаче животи били угрожени. Заптије и полиција су са нештедившом жестокошћу изнуђавали порезу, порезу за спахије, то јест народ је био гњетен од спахија. Народ се није имао коме потужити, пошто је суд, на којему хришћани нису могли бити ни сведоци, састојао се из мухамеданаца, који су били пристрасни својима једнаковерцима.

Устројство војске било је такођер правим бичем за становништво. У мирно доба турски војник био је лоше одевен и обувен тако да је и храну и одећу морао сам узимати путем реквизиције т.ј. управо грабежом и насиљем. „Тешко оној земљи где војска силује“ говорило је насеље.

У месецу марту 1875 г. убили су Турци у Херцеговини кнеза Федора Вујатића. То је учинило јако мучан утисак у Невесињу и у долини реке Неретве, око Далмације, откуда је становништво почело бежати у горе, узевши се за оружје. Чете Пеке Павловића под Невесињем, Љубибратића и Луке Петковића околу Требиња, попа Зимонића и Лазара Сочића околу Горанска нападали су на Турке и били су тако рећи неуловими усред лабиринта свога горја, покривених шумама. /Види историју рата С. Груића из које црпимо и даља факта српско-турског рата 1876 г./¹³

Под именом Петра Маркоњића блаженопочивши Краљ Петар Ослободиоц играо је видну улогу, узевши жарког учешћа у усташком покрету.

На позорницу тога љутог боја послао је М. Г. Черњајев у својству дописника свога новинарског сарадника пуковника Петра Монтеверде. Од тога доба почели су скоро свакодневно у новинама „Руски

13 С. Грујић, *Операције Тимочко-Моравске војске: Српско-Турски рат 1876-77 год: белешке и успомене*, Књ. 1-4, Београд: Штампарска радионица војног министарства, 1901-1902.

Мир“ излазити талентовани фељетони, који су описивали усташки покрет.

Под упливом словенофилске штампе интерес и учешће к балканским хришћанима стао је све више расти у Русији.

То је јако противуречило циљама руске владе, која је у оно време у сагласности с Немачком, Аустријом и Енглеском хтела да нађе компромис међу угњетатељима и угњетенима и тиме угасити распирени огањ.

Славенафилска штампа држала је али енергично свој правац, без обзира на разне укоре и упозорења које је на њу сипане руком Министра унутрашњих дела ђенерал-ађутанта Тимашева.

М. Г. Черњајев није се ипак устручавао написати на ту животреперечу тему занимљиви чланак, у којем је изјавио да у Русији све више расте интерес к усташама и да тај интерес постаје опћим; он је у својим новинама открио листу прилога у корист Словена, положио у своје име као први 100 рубаља и позвавши читатеље да следе његовом примеру. Кроз неко време новац је стао помало надолазити, али већи део истога био је послат у Словенски комитет у Москву и Петроград.

Сам Цар Александар II и Министар унутрашњих дела гроф Тимашев читали су „Руски Мир“ а број његових претплатника све је више растао. Тако је то било, када је одједанпут кроз свога ађутанта, ђенерал Потапов, начелник 3 одељења жандармеријске управе позвао на одговорност М. Г. Черњајева.

„Ја сам управо дошао са пријема код Цара“ рече ђенерал Потапов Черњајеву. „Његово Величанство наредило ми је да Вас позovem к себи и да узем од Вас реч, да Ви к онима разбојницима у Херцеговину нећете отићи.“ Противречити било је наравно немогуће и поражен резким поступком Господара М. Г. Черњајев морао је дати тражено обећање.

С наступом зиме 1875 г. борба је на Балкану свуда престала. Султан је почео звати усташе да се покоре, издавши проглас о реформама. На његов позив вође усташа одговорили су јасно: „Реформама Порте не верујемо, тражићемо потпуну слободу или смрт. Ову изјаву потписујемо својом крвљу и других предлога не примамо.“

Цар Александар II, ступивши на престо за време крваве војне код Севастопоља, човек осетљив и мекан, друг и велики поклоник свога тече немачког Императора Виљема, хтео је по сваку цену да избегне рат за Русију. У том циљу отишао је у Берлин, узевши са

собом канцелара Горчакова, који је заједно са кнезом Бисмарком и грофом Андрашијем, аустријским министром иностраних дела, израдио такозвани „берлински меморандум“.

То су потписале Француска и Италија, а Енглеска није хтела да потпише, то јест уздржала се је, бојећи се за неприкосновеност Отоманског Царства.

Ипак овај савез Русије, Немачке и Аустрије није донео ни умирења ни олакшања балканским хришћанима, а у славенофилским круговима Русије изазвао је тешко неразумевање.

Налазим за сходно навести примедбу М. Г. Черњајеву, написану по њему и ако после руско-турског рата 1877–1878 г., јарко карактеристичну по међусобне заједничке односе историјски сложених међу Русијом и Отоманском империјом и њеном хришћанском насељу.

„Народи насељени у Турској, писао је М. Г. Черњајев, састоје се из хришћана који су сачували веру својих предака и из хришћана, који су силом оружја обраћени у муслимане. Чисто турскога племена има мало. Зато је Турској присвојен назив Отоманска а не Турска империја. Тражити од муслиманства реформе у хришћанском духу исто је тако као кад би се тражило обраћење у хришћанство, што би се могло сравнити као кад вода у глибу камен точи. Искуство је то доказало, али дипломација не верује прошлости.

Историјска судбина руског народа одредила га је за борбу са муслиманством и у тој борби изградила се сва њена моћ.

Турска није национална царевина, она је сазидана на религиозном темељу, на муслиманству. Султан је наследник пророка, основавшиг веру, а не царство. Од времена Петра I последњи руски рат против Турске био је осми по реду, који ју је неповратно разрушио и оставили су јој у Европи само толико места, да је султан са свога балкона могао сву прегледати управо до граница. Ако би ми кроз Босфор преступили у Малу Азију, то би нам се приказала још интересантнија и оригиналнија слика.

Хришћанска насеља расподељена су тамо као гњезда између муслиманских, којих по броју скоро свагде има мање. Затим Тунис, Египат, Сирија и источни део Мале Азије налазе се у рукама Европљана. При том су и Курди скоро потпуно независни.

Довољно је погледати на ту слику да се човек убеди, да из целокупног тог амалгама се не може створити ништа целог, самосталнога, без обраћања хришћана у муслиманство или муслимана у хришћанство.

Чију страну, тако завршава М. Г. Черњајев, жели да држи дипломатија, да би задржала /сачувала/ неприкосновеност Отоманског царства.“

На пролеће 1876 г. Босанци и Херцеговци поново су посегли за оружјем и устанци су се већим делом пребацили у Бугарску, преко које је огњем и мачем прошла турска војска, посекавши без самилости и жене и децу до 60 хиљада народа.

У Петрограду и у Москви Турска зверства произвели су потресан утисак. У Енглеској пак министар председник лорд Биконсфилд-Дизраели, није се устручавао да осуди за та зверства словенске скоројевиће.

Црна Гора је за то цело време тајно и колико је могла помагала са њом граничвшу се Херцеговину. Нанесавши много удара Турцима усташе су биле неуловиме, изчезавши свагда у своје родне неприступачне, пошумљене горе. Најкрвавији бој у тој области водио се код Никшића. Ту је Мухмар-паша изгубио више од 3000 људи, војска је била потпуно разбивена херцеговачким и црногорским четатама, које су му заплениле сву храну и оружје.

Вишегодишњи и стални устанци у Босни и Херцеговини болно су се одзивали у Србији како морално тако и материјално, тако да је она од своје последње борбе с Турцима показала велико учешће за своје суседе истоверце и слала им је добровољне чете, оружје и новац.

Према традицијама од времена Светитеља Св. Саве имало је нарочитог утицаја на Српски народ свештенство. Оно је народ васпитало и политички и духовно и узимало је учешћа у вишевековној борби с муслиманством, тако да је често свештеник са мачем у руци полагао и живот свој за народ свој. Зато није било за чудо, што је прву чету за прелаз у Босну основао војвода поп Жарко, и повео је ту чету у Београд на смотру, пошто се није бојао прогона.

У то време био је турски министар војни Хусеин-Авни-Паша, жарки ненависник¹⁴ хришћанске раје. Он је опасао Србију од Видина до Дрине са неколико хиљада регуларне војске. На питање зашто њему требају против Србије тако знатне силе он је одговорио: „Да сатрем ту целу страну са лица земље, прегазивши је за време од 15 дана и опет поставим турске заставе над Београдом /1867 г. турски гарнизони напустили су српску престоницу Београд, Смедерево

14 ненависник (рус.) = мрзитељ

и Крагујевац под притиском Русије/ и тиме на четврт века осигурати мир на Балкану“.

Са стране Србије то је изазвало појачање пограничних кордона од ушћа Дрине до Тимока. На ужасно угрожење¹⁵ Турске по том поводу, Србија је одговорила дипломатски мирољубиво.

Притајена искра српско-турског рата обратила је на себе позорност целе Европе. Посланици великих сила кроз своје конзуле били су тачно извештени о свему, што се ради и што се предузимало у Београду и настојали су да застраше српскога повереника код блистаће Порте.

Руски посланик гроф М. П. Игњатиев убеђивао је да се сачека пријатније време, тврдећи да би неодложни бој Србије с Отоманском империјом био безумље, зато што Турска само и чека предлог, да се коначно расправи са Кнежевином.

Енглески посланик Елиот донео је речи своје владе и њеног председника Дизраели-Биконсфилда, да исти жели да види наступ против Србије 150 хиљада турске војске у случају ако српска војска било где пређе границу.

Коначно је немачки посланик барон Вертер тврдио што нико не жели да помогне Србију. Сазнавши за свој безизлазан и очајни положај српска влада покушала је опет да избегне рат, предложивши Порти да преда на управу Босну Србији, а Херцеговину Црној Гори, обавезавши се узети на себе један отоманског дуга и исплатити велике порезе.

„Србије се не тичу Босна и Херцеговина, нека усташе положи оружје, онда ће им се указати милост“ био је сурови одговор Султана.

После овог категоричког отказа Порте, за вођење било каквих преговора није имало више смисла, јер је рат постао неизбежан и Србија се стала за исти озбиљно припремати. Кабинет Стеве Ристића, који је сменио мирољубивог Данилу Стефановића, био је присталица рата. Желео је рат и велики везир Махмед Руџи и његов министар војни, свирепи непријатељ Словена Хусеин Авни Паша.

У фебруару 1876 г. ђенерал Ранко Алимпијевић био је послан од нове владе на Цетиње, ради војно-политичког савеза између Србије и Црне Горе. Књаз Никола одобрио је предлог, али под утицајем Русије и Аустрије није се решио да га потпише.

15 угрожење (рус.) = претње

Под тим околностима остала је Србија потпуно сама пред великим непријатељем.

Опширна Југославија, сопственица дивнога Адрианског¹⁶ приморја, са којој под мудрој управом династије Карађорђевића рачунају све велесиле Европе, претставља заиста велики контраст с некадашњом малом Кнежевином, какова је Србија била 1876. год.

Са три стране и то са истока, југа и запада била је окружена владооцима султановим, а само са севера је граничила са њој непријатељски расположеном Аустријом /Аустро-Угарском/. Имала је у то време свега 1,300.000 становника, а годишњи буџет износио је око шест милиона динара.

Како се она рачунала за вазала Порте, то је могла имати свега 2 батаљона пешака, 2 ескадрона коњаника и 4 топова. Та малена војска била је пре самога почетка рата брзо разврстана у народну војску три разреда, који су под командом ђенерала Черњајева и учествовавших руских официра готово пет месеци одбијали турску војску од Србије, која је турска војска била добро оружана регуларна војска.

Зима 1876 г. прошла је у грозничавом раду, тако рекућ, подизало се из небитнога све што је могуће. Прво су се брзо образовали штабови, интендантуре, тренови, црвени крст итд. Зидали су се млинови, пекаре, магацини и станице. Путеви и мостови доводили су се у ред.

Грађани и сељаци узимали су се управо од посла и брзо се обучавали стрељању и другом војном реду.

За образовање састава команданата наређени су тромесечни курсеви. Једини завод за справљање пушака и патрона у Крагујевцу радио без престанка.

Ипак без обзира на тај огроман посао и напрезање свих тих радова, Србија је остала у војничком погледу неизмерно слабија од Отоманске империје.

У априлу месецу по заповести кнеза Милана, начелник главног штаба ђенерал Зах, позвао је у Београду војни савет, да би израдио план за предстојећи рат.

Расположење на том савету, пише С. Груић у својој историји, било је толико оптимистично, да су учесници озбиљно рачунали са

16 Јадранског

могућношћу победе и саједињења кнежевине свих области насељених Србима.

Овим сновима било је суђено да се остваре тек после великог светског рата, скоро по века касније, при краљевима блистаче¹⁷ династије Карађорђевића. А дотле је праведни Давид, српски народ за заштиту своје вере, слободе и човечанских права оружан прачком, иступао на великога Голиата са шлемом и мачом у руци, а велике државе Европе посматрале су са затајеним љубопитством и са негодовањем ову необичну борбу.

На пролеће српска војска ступила је у Зворник, који је Кнежевина већ више година желела да освоји, а Турци су на то одговорили заузимањем Брасинскога острва на Дрини. На тај начин биле су без најављења¹⁸ рата са обе стране преступљене границе, а ипак је без обзира на то био још сачуван мир.

О том до крајности напетом стању био је М. Г. Черњајев извештен по кореспонденту својих новина пуковнику Петру Монтеверде, који се налазио код усташа у турским областима.

Пошто је дао реч Цару Александру II да неће отпутовати за Босну и Херцеговину, како смо то већ раније споменули, остао је М. Г. Черњајеву слободан пут за Србију, која је у то доба била чвор словенских питања на Балкану.

Зато је, отклонивши предлог кнеза Николе да дође у Црну Гору, закрепивши срце оставио своју породицу, своју политичку трибуну, новине и знавши да у Петрограду не може добити пасош за иностранство, отпутовао за Москву, где се снабдео пасошем помоћу једнога који му је добро желео.

„Ја путујем у Србију, рекао је онда у Москви М. Г. Черњајев, претседнику Словенскога комитета И. С. Аксакову, да би тамо дао решавајући учинак догађајима који се назиру. Али за то је потребан новац.“ „Наша благајна сасвим је пуста, одговорио је И. С. Аксаков. Ја могу да Вам дам свега 6000 рубаља“.

После кратког размишљања над тим трагичним положајем М. Г. Черњајев ипак се решио да не одступи.

Из Москве отишао је у Одесу, а одавде у Бердјанск, мали градић на обали Азовскога мора, да посети своју старицу мајку, удовицу ђенерала ветерана крваве војне Русије са Наполеоном и Кримскога рата са европском коалицијом.

17 блистаче (рус.) = сјајне

18 најављења (рус.) = проглашења

Одавде отишао је у Кишенев, који је онда припадао Русији, где се састао са чланом Словенскога комитета, бугарином Ивановим, који је већ неколико година тамо служио исправником¹⁹. „За Бога шта ви то радите“ рекао је он М. Г. Черњајеву. Овде је брзојав и вас могу да задрже, отпутујте брзо на Бендери, откуда имате прави пут на Галац, где ће вас пропустити.“

М. Г. Черњајев послушао је овај савет и одмах отишао у Бендери, где је узео поштанска кола и увече је стигао на станицу Кува трећег реда на румунској граници, али није могао да отпутује, граница већ је била затворена. На станици налазио се још један трговац, који је такођер закаснио и који је исто морао чекати док се отвори шлагбаум и он је почео уверавати Черњајева, да је сваки покушај прећи границу пре јутра потпуно немогућ. Ипак после преговора са шефрм станице и показавши му свој загранични пасош, шлагбаум је био дигнут и М. Г. Черњајев је сретно отпутовао из Русије. Даље је отпутовао кроз Болград и Галац у Букурешт. У свим тим градовима, благодаревши Ивану Степановићу Иванову, образованом и богатом човеку, који се васпитао у Одеском лицеју, посећивао је упливне²⁰ људе и био је пријатно изненађен њиховим одушевљењем. Устанак прибалканских Бугара такођер је ојачао наду М. Г. Черњајева на њихову помоћ у предстојећем неравном боју с Турцима, али која се нада на жалост није испунила. Ипак је страх и тајно припремање к наступајућим догађајима царио среди Бугара²¹, који су закопавали своја имања и куповали оружје у Румунији. Два њихова посланика састао је М. Г. Черњајев кад је дошао у Београд, где су им Срби указали помоћ, снабдевши их са 3000 пушака.

Пошто се већ приликом свога пута из Русије упознао са ратом који је окружавао Србију, као и са њеним политичким стањем, 16 априла стигао је Черњајев паробродом у Београд, отсео је у гостиони, а на следећи дан се претставио кнезу Милану.

Узевши у обзир обећање дато по Черњајеву Цару Александру II. предложио је кнез Милан Черњајеву да прими српско поданство, зато, да би Србија за случај ако би Русија тражила издавање М. Г. Черњајева могла то да одбије.

19 исправник (рус.) = начелник локалне полиције

20 упливне (рус.) = утицајне

21 царио среди Бугара (рус.) = владао међу Бугарима

IV

М. Г. Черњајев тражи зајам за Србију. Обилазак првих одбрамбених линија. Војни савез Србије и Црне Горе. Уклањање Султана Абдул-Азиса, ступање на престо Мурада V и убиство Хусеин-Авни-Паше. Бројност и наоружање турских и словенских снага. Утврђивање Ниша и прикупљање около њега турске војске.

Од Кнеза и уопште у Београду био је Черњајев примљен раширеним рукама, као убеђен друг Словенства, као војсковођа прославивши се својим подвизима у Средњој Азији и особито заузећем Ташкента. Срби су на њега полагали велике наде, које су њега до неког степена смуштавале, јер је тежак ван сила положај предстојећег рата њему, човеку великог здравог разума и ратног искуства био јасан још у Петрограду, а тим више одмах по приспећу у Београд. Србији је много чега недостајало а у главном новца. И ту задаћу набавити новац у Русији, на молбу Кнева Милана узео је на себе М. Г. Черњајев још пре него што се упознао са ратним положајем.

„Српска влада покушала је да узме вањски зајам у Француској, Белгији и Холандији, писао је М. Г. Черњајев 29 априла 1876 г. у Москву И. С. Аксакову, али наравно у томе није успела. Ко би у Европи дао Словенима новац да се ослободе од Турака и да се приклони Русији.

Изгубив ту наду овдашња влада покушала је да узме унутрашњи зајам од 12,000.000 франака, али предвидевши да он за случај рата буде покривен само са половином. Био је покривен само са 1/3 /види историју рата 1876 г. С. Грујића./, а другу половину желела би влада разместити у Русији или од ње узети вањски зајам.“

„Садашње министарство популарно је овде, пише он даље, и састављено је из најбољих људи. Без зајма не може се ништа предузети. Сада је баш био код мене г. Грујић, министар правде. Морам Вам рећи, да су лица која састављају садашњи кабинет заузети искључиво предстојећим ратом са Турцима. Остала питања владе стављена су на задње место, зато се немојте чудити што је ради болести министра финансија, министар правде дошао до мене ради зајма.“ – „Москва /онда је у Москви био центар руске трговине и приватних банака/ могла би указати велику помоћ Србији, помоћ коју Србија никада неће заборавити, јер би тим зајмом она набавила сретства за борбу за свој опстанак.“ „Бога ради помозите то дело. Ако нећете моћи на-

бавити износ од милион и по рубаља /шест милиона динара / то би и једна трећина те суме била значајна помоћ Србији.“

Вероватно су настојања г. Черњајева код И. С. Аксакова успела ван очекивања, јер је Србија добила зајам од укупно два милиона рубаља.

Једва успевши написати дугачко писмо у Москву, са свима техничким ситницама потребним за ту финансијску операцију, следећег јутра, по налогу Кнеза Милана М. Г. Черњајев отишао је у предњу линију да прегледа утврђења која су се уређивала за одбрану доступа у долину реке Мораве.

Ту се он први пут упознаје са положајима, војним деловима²² и насељем²³, које је напротив владе расположено против рата. М. Г. Черњајев сматрао је потребним, по своме повратку са тог контролног пута, да обрати пажњу Кнеза Милана на те ствари. Он се малко збунио и одговорио, да интелигенција, а не народ решава питање мира и рата.

Међутим велики везир упитао је кнеза шта значи то наоружање у Србији и који му је циљ, на што је од истога, што би добио у времену, примио избежан²⁴ одговор у телеграму. Тога дана је био по њему брзо послат посланик у Венецију, ради састанка с црногорским сенатором Бранком Радивојем ради ратификације ратног договора с Црном Гором, куда је још у мају месецу као други отишао Ранко Алимпијевић, који је тога пута довео дело до жељеног конца.

То је био догађај од великог значаја, тим више што су се обе Кнежевине обвезале у ратовима с Турцима придржавати се у пуној сагласности.

5. јуна писао је Кнез Милан М. Г. Черњајеву, који се налазио у долини Мораве: „С радошћу јављам Вам ђенерале, да је савез потписан. Ја се надам, писао је даље, да ће овај наш савез отклонити Европу од интервенције и да ће се сада Русија к нашем заједничком деловању односити са више благонаклоности, него кад би то деловање предузело само једно словенско кнежевство. Новчано питање је на жалост код нас постављено до немогућности лоше, зато јер ми са никаквим новцем не располажемо. Но *al la guerre comme a la guerre!*. Закон о реквизицији, емисија папирног навца, затим надам се на па-

22 војни делови (рус.) = војне јединице

23 насеље (рус.) = становништво

24 избежан (рус.) = опрезан

триотизам, који се увек буди у часу опасности, и симпатије словенског света, које ће нам служити као подстрек.“

Док се ово све дешавало у Србији, главнима чиниоцима предвиђеног рата, одиграла се у Цариграду велика трагедија, која је уништила једнога од најзлобнијих врагова Словенства на Балкану.

Половином маја био је силом збачен са престола отоманског султан Абдул-Азис, који је непосредно иза тога био убит и замењен султаном Муратом V. Капетан Хасан-Бег брат покојнога султана и брат од једне од жена његовог харема, у освети за свргнуће и убиство свог господара, увукао се на министарску седницу и у дивљем нападу на присутне успео је да убије Хусеин Авни Пашу, мрзиоца Словена и још двојицу министара, док и сам пао под ударима, павшим на његову страну.

Тек што је ступио на престо, Мурат V назначио је за главнокомандујућег против Србије Абдул Керима са станом у Софији.

Са северо-истока по српској граници према југо-западу у Видин, Ниш, Нови Пазар, Босну и Херцеговину Абдулу Кериму били су потчињени пет турских генерала, који су заједнички командовали околу сто осамдесет хиљада регуларних војника оружаним оружјем најновијег типа Мартини.

У Нишу чекало се појачање од 25.000 људи и то за околину Ниша и Пирота, где је било сосредоточено²⁵ од 20 до 30 хиљада дивљих хорди, састојећих се из Черкеза, Арнаута и башибузука, који су грабили²⁶ становништво, не само ради свог издржавања, сагласно наређењу свога начелства, него су извозили у своју отаџбину велике товари од насеља отетих имања.

Какове су биле заједничке силе²⁷ обојих српских књажевства против силне отоманске империје, која је прострла своју власт по Европи, Азији и Африци са неисцрпним извором људскога материјала?

Црна Гора поставила је под начелством Кнеза Николе на граници Херцеговине 11 хиљада људи и 6 хиљада била је одредила за операције у савезу са Србијом под вођством војводе Боже Петровића. /За истинитост навода српских С. Грујић преводи напред назначене цифре из историје аустријског ђенерала Тума/.

На главној позорници ратног деловања, у долини реке Мораве, под вођством ђенерала Черњајева, за време објаве рата било је

25 сосредоточено (рус.) = концентрисано

26 грабили (рус.) = пљачкали

27 силе (рус.) = снаге

око 40.000 људи, а затим су и све друге силе, са мањим искључењима, биле њему потчињене.

На Тимоку, Јавору и Дрини под вођством пуковника Лешанина и ђенерала Заха и Ранка Алимпића, било је такођер око 45.000 људи.

Што се тиче добровољачких одреда, то се одмах на почетку рата формирао један батаљон добровољаца под именом књегине Наталије, са којим је командовао архимандрит Дучић, којег је ђенерал Черњајев високо ценио, а на Дрини трећим делом управљао је професор Милош Миљевић.

Српска војска била је наоружана старим оружјем разнога калибра и то руским и белгијским дугачким пушкама, прерађеним од

Артилерија се састојала делимично из старих руских топова, поклоњених после севастопољске битке 1856 г., а делимично из топова, начињених у Крагујевцу. Свега 5 горских батерија биле су подељене међу дринском и моравском дивизијом.

Први разред народне војске добио је пуну ратну спремност, други само шињеле и капе, а трећи је пошао у рат у својем обичном одећу, пошто је био месец јуни и време је било топло.

„Млада српска народна војска“ пише С. Грујић у својој историји рата 1876 г. „од војника редова до главног команданта са веома малим искључењем, сада после дужег прекида, ступила је као прва у борбу са старом способном војском.“

Највећи притисак Турака и најглавније битке 1876 године били су учињени на Србију с југа по долини јужне Мораве, која се код варошице Варварина заједно са западном Моравом слива у један ток под именом Велике Мораве. Оба ова њена главна тока сачињавају тако рекућ један трокут, који заузима високи горски хрбат Јастребац, по долини којег је у оно време ишла граница Србије. К ногама до Прокупља, невелике турске варошице и к северу до Ђуниса, где је произашао последњи жестоки бој тога рата, Јастребац, чији је врх био покривен густим шумама, спушта се испочетка јако стрмо, а затим прелази у мање брежуљке. Много ситних горских поточића спуштају се к северу и југу, образујући уске долине, непроходне за веће одреде војске. Исто се то може рећи и за лево набрежје Мораве које му код Суповца горе долазе веома близу.

Турци су у Нишу сконцентрисали своје главне силе које су нападале против ђенерала Черњајева. Тај град налази се на утоку Нишаве у Мораву на десној страни последње реке, у цватућој долини Нишавској, окружен ситнима брежуљцима.

Око 30.000 његовог грађанства састављено је половину из Срба, а половину из Мухамеданаца.

Центар града, слагалиште огромних количина оружја и метака, био је окружен старим тврђавским стенама, а цела брежуљкаста околина била је утврђена солидним кулама.

На брегу Мрамор, који се уздиже над мостом, који лежи преко Мораве, Турци су сазидали тврђаву да би пресекли непријатељу прелаз преко те реке Мораве, и даље напредовање на југ у долину реке Топлице.

Велико значење је имао Ниш на Нишави још и зато што је стајао на раскршћу неколико путева, из којих је један водио на запад на Прокупље, други на исток на Белу Паланку, Пирот и Софију. Од Ниша по левој страни реке Мораве на северозапад ишао је пут до Алексинца, а на североисток на Књажевац, Зејечар и Видин.

Маршалу Ејупу била је поверена заштита Ниша, ове најважније тврђаве, стратегијскога центра против јужне границе Србије. Бегов корпус од 45.000 војника са 84 топова био је раздвојен по граду и његовој околини. Недуго до објављења рата овамо су стигла из Египта још 3 пука. Около Прокупља на Топлици и даље на запад код Новог Пазара било је смештено око 20-30.000 Черкеза и башибузука.

Редовна турска војска била је наоружана по последњим узорцима војне технике, пушке система Мартини и Винчестер, а топови Крупови и Витворта.

На војном Савету у Београду, како читатељи памте, било је решено да се опсадне Ниш, али ђенералу Черњајеву тај план није био јако примамљив, знајући по примерима руске историје, како су се Турци чврсто бранили и увек жестоко борили иза зидина својих утврђења.

Ипак је рат био неизбежан и у најближем времену. требало је приступити војном дејству, по плановима спремљеним у Београду. У виду тога ђенерал Черњајев разделио је своју војску на три дела, давши сваком делу опредељени задатак. Десно крило имало је од Јанкове Клисуре под командом пуковника Вучовића, да пође на Прокупље, да заузме ту варашицу стојећу на реци Топлици, да очисти долину те реке од непријатеља и да се упути к Мрамору, па да се споји на заједничко дејство са одредом који има да заузме ту тврђаву.

Пуковнику Милутину Јовановићу, на челу централне громадне колоне било је заповеђено да савлада мостовско утврђење на гори Мрамор и да тиме пресече везу Ниша са југом, то јест са Лесковцем.

И коначно пуковник Хорватовић на левом крилу са средиштем на Пандиралу имао је за дужност да заузме утврђену гору Бабина Глава и тиме да пресече везу Ниша са Видином и Софијом.

Окруживши на тај начин ово утврђење, у очекивању повољнога исхода ових експедиција, ђенерал Черњајев спремао се је, да у најближем времену буде у Ак-Паланци.

V

Објављивање Српско-турског рата. Бабина Глава. Мрамор. Ак-Паланка. Ђенерал Черњајев тражи оставку. Саветовање у Алексинцу. Велики Извор. Јуначка смрт мајора Н. П. Киреева, Петровића и Шандора. Повлачење са Великог Извора. Тимокски фронт. М. Г. Черњајев у Алексинцу. Узун-Мирковић напушта Бабину Главу.

На дан 18 јуна Кнез Милан, врховни главни командант дошао је са великом свитом у Делиградски логор и на свечан начин објавио је рат Отоманском царству. Ђенерал Черњајев био је такођер ту са својим штабом.

Тај штаб састојао се на почетку из свега четири човека, поглавито од начелника штаба руског потпуковника Владимира Бекера, његовог помоћника капетана Е. Велимировића, начелника артилерије мајора С. Гријућа и начелника инжењерских делова Петра Аранђеловића.

К штабу били су још додељени доктор Владан Ђорђевић и свештеник Јован Јовановић, после Владика Јероним.²⁸

У очи објављивања рата т.ј. 17 јуна ђенерал Черњајев послао је у Књажевац С. Грујића и П. Аранђеловића. Кроз то село расположено на Тимоку на раскршћу неколико путева, вукла се дан и ноћ војска и товари са многим војним складиштима и потребама, на север ка Зајечару и на југ ка Морави. Мајор С. Грујић са својим сапутником једва је нашао преноћиште у једној кафаници у препуном селу, кад је к њему долетео гонић²⁹ пуковника Хорватовића, који је био на логору на граници. Хорватовић је молио на у брзини написаном писму Грујића, да хитно извести главног командира, да према извештајима извиђача из Софије иде одред од око 5.000 Турака, а који би имао већ идући дан т.ј. 19. стићи у Пирот.

Касно у ноћ и незадовољан задржавањем на Делиградским свечаностима ђенерал Черњајев стигао је у Књажевац, где су за њега биле задржане две собице.

28 Штаб главног команданта био је тако малобројан зато што министар војске ђенерал Зах њему потчинио војску само у стратегијском погледу оставивши све остало себи. Одмах по преласку границе ово непријатно двовласно положење [командовање] било је прекинуто (прим. А. Ч.).

29 гонић (рус.) = курир

Управо се спремао да се одмори неколико часова, кад се јавио код њега С. Грујић са извештајем о опасном положају Хорватовића. Без обзира на то што је размештај по целом моравском фронту био већ учињен, Черњајев је брзо решио да му дође у помоћ. Свога начелника штаба пуковника Бекера послао је главни командир на Громаду одмах са заповести да две бригаде иступе из централне колоне и да одмах оду на Тиовац. С. Грујића послао је Хорватовићу, како би они заједно објаснили, да ли да нападну одмах ујутро или да сачекају појачање. Касно ноћу у пратњи месних стражара стигао је Грујић до пребивалишта Хорватовића и нашао је свога друга Ђуру у шатору спавајућег. Тачно напротив српских положаја величанствено се издигла Бабина Глава на позадини звезданог неба. Њихово војно саветовање није дуго трајало. Било је решено да се напад не одгађа, пошто је одио Хорватовића већ сувише прешао непријатељску територију.

С. Грујић враћајући се са тим извештајем главном командиру, нашао је овога већ рано ујутро на платоу Тресисаба. Кавалерија и артиљерија такођер је већ била ту, само је пешадија закашњавала, што је јако узрујало г. Черњајева.

Међутим у зору 20 јуна Хорватовић је ступио у напад под окриљем своје једине пољске батерије. Са непријатељске стране одмах су почели одговарати грозни Крупови топови.

Крута Бабина Глава окружена свуда са крутим скалама била је утврђена од Турака петоугаоним редутама, са по два реда ровова пред њима. Непријатељ је са своје стране такођер почео упорно нападати. Пушћана и топовска паљба разгоревала се са обојих страна све јаче и јаче. У трагичан моменат када је Хорватовић био присиљен да из својих резерви пусти и последњи батаљон, доскакао је ордонанс ђенерала Черњајева и јавио о његовом скором доласку на место бојишта. „Само тај извештај дао је војсци Хорватовића нове снаге“ пише С. Грујић, „а кад је главни командир сам обишао све батерије, његова велика лична храброст деловала је нарочито ободрујући на наше младе артиљерце.“

Два напада на окопи³⁰ била су по Турцима одбивена, уз велике губитке по Србе. Код трећег напада прошли су Срби оставивши Турке за собом, затим су заузели и редуте из којих су Турци једва успели да спасу своје рањенике и дали су се у дивљи бег, некоји

30 окопи (рус.) = ровови

на Ак-Паланку, а други ка Пироту. Турски пак одред саставши прве бежанце од Бабине Главе, вратио се натраг.

У тврђави нашли су победници много војних принадлежности, муниције, хране, кола и шатора, у којима је био велики недостатак. Цело то имање било је према налогу главнога командира подељено као војна добит међу војне делове.

У свом извештају Кнезу ђенерал Черњајев приписао је заузеће Бабине Главе „особито успешном деловању наше артиљерије.“

После овога успеха шестодневни одмор дао је ђенералу Черњајеву могућност да разгледа окружујуће га бојно деловање и да коначно дочека извештаје с Мрамора и Прокупља, што га је бринуло са својим задоцњењем.

Вести од туда биле су жалосне. Одред пуковника Милутина Јовановића, који је требао да савлада Мрамор, заштићујући мост на Морави, почео је са успехом да напада, али када је непријатељ подигао против њега из Ниша још три батаљона, колона вратила се ноћу у свој логор околу Тешице.

Исто тако безуспешна била је судбина дела који је наступао на Прокупље. Слабу издржљивост младе војске објашњавао је С. Грујић недостатком официра, од којих је кадкада било свега по један на цео батаљон.

Како је такођер остао без вести од пуковника Лешанина да ли је исти почео са нападом са стране Тимока како је то било условљено, исто је бринуло г.Черњајева, бојећи се за своје лево крило.

У то по Србију грозно време у журби утврђено интенданство снабдевало је своје потребе реквизицијом. Дешавало се да је главни командир са својим штабом јео сирови кукурузни хлеб, но не оскудна храна, већ брига за војнике узрујавала је и изазивала његово незадовољство на том пољу. „На моје тражење за месом,“ пише он Кнезу, „мени одговарају саветом, да је боље од свега за храну употребљавати пексимит /суви леб/, којег ја нисам имао.“

Предвиђајући све веће и веће скупљање турске војске на тимочко-моравски фронт, ђенерал Черњајев је упорно тражио од врховнога главног командира, да му у најкраћем времену пошаљу на фронт две ваљевске бригаде, које су запеле на путу.

Три случаја један за другим нарушења војне дисциплине такођер су забривавали ђенерала Червајева, носившега на својим плечима сву тежину бојних брига и трагичних последица.

К њему на његово расположење послао је Кнез Милан на Бабину Главу, као добровољца који је стигао из Мађарске, баш из Војводине, ђенерала Ђорђа Стратимировића. Желећи указати му љубазност и употребити на фронту, главни командир назначио га је одмах на експедицију на Ак-Паланку.

На челу јагодинске бригаде, уз батерију капетана Оптрикића њему је било наређено заузети тај град, ако се исти буде слабо противио, у противном правити истрагу.

На пола пута ка Ак-Паланци, као повестује С. Грујић, ђенерал Стратимировић предао је команду својим одредом своје ађутанту поету Каћанскоме и малолетноме сину, а сам у спроводњи батерије вратио се у логор, куда је брзо следовала и пешадија у страшном нереду. И ако са великим трудом, овај устанак је ипак смирен. Стратимировић био је одмах другога дана удаљен из логора.

„Пошле тих потешкоћа које нам је он учинио и да избегнемо друге, које нам је он још могао донети, писао је М. Г. Черњајев Кнезу Милану, ја њему не могу више ништа задати и молим Вашу Светлост, да му дате каквоу другу задаћу, јер он није рођен војником.“

Напротив ђенералу Стратимировићу, пуковник Деспотовић-Џусић, показао је настојање унапред. Он је стојао авангардом пред Бабином Главом на путу ка Пироту и у рапорту главном командиру настојао је овога убедити у могућност заузећа ове тврђаве. Бојећи се да ће овај упутити се безглаво ка Пироту главни командир му је заповедио да врати јагодинске бригаде главном делу. Када Деспотовић и после поновљене заповеди није хтео да послуша, М. Г. Черњајев позвао га је к себи у логор заповедивши му да одмах остави његов одред.

„Ја молим Вашу Светлост“ писао је ђенерал Черњајев по том случају Кнезу Милану, „да издате јасан пропис, да би тиме коначно искоренили непослушност у војсци. Мени је жао жто сам присиљен да разрешим дужности тога официра, имајућег доста војног знања. Ипак претпостављам дати команду једному из млађих официра, који ће слушати моје наредбе, пошто ћу на тај начин имати бољег успеха, већ оному, који ће ми у виду непријатеха отказати послушност.“

Писмо своје завршио је Черњајев молећи да му се што пре пошаљу ваљевске бригаде.

Бугарском војводи Тошеву, који је предводио добровољачку чету, ставио је главни командир за задаћу, да пређе мост преко Нишаве, да пређе ту реку и за случај да се појави експедициони одио,

да отвори ватру на непријатеља. „Ја не желим да са својим људима станем међу метке“ одговорио је тај војак. Онда је ђенерал Черњајев, извадивши из џепа, дао њему шаку дуката и заповедио му је да иде на све четири стране куда га је воља. Увечер истога дана предао је ђенерал Черњајев команду пуковнику Хорватовићу изјавивши, што путује и даје оставку. Када се ова вест распространила по логору, сви старији официри пожурили су се да се јаве главном командиру и молили су га да остане са њиме, јер би његов одлазак у такав моменат имао тешких војних и политичких последица.

Ђенерал Черњајев био је тиме поколебан и ту је на срећу стигло писмо од Кнеза са извештајем, да ће толко очекивана ваљевска бригада наконцу ипак стићи. То писмо позивало је такођер ђенерала Черњајева у Алексинац на саветовање о стању на фронту.

Ободрен пристиглим појачањем, изменио је генерал Черњајев своје решење, обећао је официрима да ће се скоро вратити и ...отпутовао је за Алексинац.

Тамо су се 27 и 28 јуна обсућивали грозни извештаји које је примио министар претседник Јован Ристић, да Турци концентришу огромне силе на тимочки и моравски фронт с намером на решитељну битку у Зајечару и да нападну ђенерала Черњајева у исто време са све стране т.ј. са Ниша и Видина. На том савету компетентно мњење ђенерала Черњајева било је решитељно.

Напоменувши своје дугогодишње војно искуство он је настојао да је неопходно да се држе по могућности у одбранбеном стању и то не само на Дрини и Ибару, него и против Ниша. А нападати могуће је само са стране Бабине Главе, што је он већ и предузео.

Угрожен са стране Видина и слаби тимочки фронт, ради јединства деловање Кнез Милан такођер подчинио је ђенералу Черњајеву и по његовом наређењу онамо су одмах били упућени војни одели из Алексинца, Крушевца и Делиграда.

На том савету било је такођер решено да се слабога ђенерала Заха отпрати у Ђуприју, ради формирања резерве. На Ибару имао га је заменити подузетан ђенерал Ранко Алимпијевић, а на Дрини био је назначен место њега пуковник Мишковић. Вративши се у свој логор на Бабину Главу, поставио је за командира позиције пуковника Узун-Мирковића,³¹ а сам је узео 7 батаљона из ваљевских бригада са пуковником Хорватовићем, кренуо је 2 јула брзим маршем, веж-

31 Љубомир Узун-Мирковић (1832–1905).

бајући уз пут младу војску, на север према Зајечару, где је непријатељ скупљао своје грозне силе.

Река Тимок, приток Дунава, текући са југа на север године 1876 на истоку је скоро разграничавао Кнежевину Србију од Отоманског царства.

Обе његове обале у горњем току, од Књажевца и мало северније Зајечара брдовите су, а ниже блатњаве и према томе тешке за преправе, претстављале су природне преграде за битке непријатеља.

Градић Неготин, стојећи недалеко од утока Тимока у Дунав, није био ничим заштићен, а стара и слаба утврђења код Зајечара од битке 1863 г. тако су и остала у полуразрушеном стању.

Међутим овоме месту угрожавао је с друге, турске стране, првокласно утврђење Видин, откуда је Осман паша кроз градић Кулу у прве дане рата, без да је наишао на противљење, прешавши границу прошао до висине горе Велики Извор, и пуцајући на српска окна заузео село истога имена.

30. јуна одбив покушај пуковника Лешанина, командира тимочког фронта да врати ту важну позицију, далеко доминирајућу над Зајечаром и околином, Осман паша поставио је на Великом Извору од 16 до 18 батаљона и исто толико крупових топова.

Он је утврдио позицију са неколико редута и поставио је батерије, сјединивши их рововима.

Да би се осигурао од напада са југа, он је тамо поставио у том правцу батерију са 4 топа и са по два реда ровова пред истима. Фронт непријатеља, који је био растегнут на 5 километара био је направљен против Зајечара.

По извештајима примљеним од Јована Ристића, Турци су се спремали на битку под Зајечаром, надајући се ту разбити Лешанина и он да са уједињеним силама из Видина, Ниша и Пирота бацити се на моравски фронт.

Међутим ђенерал Черњајев претпостављао је да је заузетом Бабине Главе на југу, на дуго задржао иницијативу паше Сулејмана, који је логоровао у Пироту, зато је он журио ка Зајечару, намеравајући да се 5 јула изненада и неочекивано баци /нападне/ Велики Извор, да би га предобио од Турака. Али војска са Мораве, која је долазила под начелством пуковника Бучовића била је преморена прелазом и зато је била битка по дану одложена.

Од 5 на 6 јули увечер позвао је ђенерал Черњајев на договор у Вратарници све командире бригада и обратио се њима са следећим позивом:

„Непријатељска војска под командом Осман-паше заузима на нашој територији у Великог Извора утврђену позицију, от куда он прети Зајечару. У Кули он је оставио део, који затвара његово крило и отступање. Наша задаћа закључује се у томе, да њега истерамо са те позиције и да ју ми сами заузмемо.“³²

Десно крило непријатеља стојало је на узвишењу, које се круто спуштало, али које је било силно пресечено шумаркама. У исто тако удобним условима налазио се и онај део војске, који му се приближавао. На тај начин била је битка са те стране на Велики Извор везана са невероватним потешкоћама. Ради тога је главни командир са кратком усменом диспозицијом одмах тамо на Костру заповедио своје левом крилу под начелством пуковника Лешанина да ступи у напад крећући се на десно. Исто то било је наређено и десном српском крилу пуковника Бучовића. Након тога била су дужна оба крила, по саједицењу, енергично напасти на непријатеља, кречући се заједнички ка центру његових позиција, старајући се обићи непријатеља са десне стране и тиме оцепити његово лево крило ка Тимоку.

Ђенерал Черњајев био је дубоко уверен у успех ове операције, тако да је на упит пуковника Бучовића, какви би били његови налози за случај неуспеха и отступа, одлучно одговорио, да о неком неуспеху или повлачењу он не жели и да мисли.

Начелнику артиљерије С. Д. Грујићу наредио је главни командир да расподели батерије и да истима руководи за време боја.

Уочи напада војска је примила провијант и ракију, коњима оvas. Војни прибор /опреме/ били су раздани и послато је било истога велика количина унапред. Као код заузећа Ташкента у Средњој Азији ђенерал Черњајев наредио је да војници ступају не оптерећени носећи само патроне³³. Било је наређено и санитарној чети куда има да се креће.

32 Овамо је изненада стигао црногорски војни агенат војвода Машо Врбица. У одговору на то Кнез Милан послао је у Црну Гору ђенерала Белимарковића (прим. А. Ч.).

33 патроне (рус.) = муниција

Да би одвукао пажњу непријатеља од главне линије српских нападача, ђенерал Черњајев поручио је руском мајору Николају Алексејевичу Кирејеву, да учини диверзију са стране села Салаша на турску територију к селу Раковици нападајући десно крило противника.

На челу неколико српских батаљона са прибаченим к њима батаљоном бугарских добровољаца, у белој кошуљи, на челу своје чете Кирејев пао је смрћу храбрих за српску слободу. Турци су покупили тело овога јунака.

Осман паша располагао је у то време на Великом Извору са 16 батаљона и 18 топова из којих су били 6 крупови. Њему су већ пристизале чете у помоћ из Видина по Дунаву и Тимоку први транспорт дивизије Фазли-паше.

Око 10 часова пре подне обе српске колоне под начелством пуковника Лешанина и Бучовића, крај којег се налазио и главни командир, почеле су нападај на непријатеља.

Пред српским фронтом налазили су се испочетка пшенична и кукурузна поља, спуштајући се доле. Затим се положај круто дизао у гору, обраслу густом шумом, над којом су били распрострањени Великоизворски виногради.

Обе колоне ишле су напред готово истовремено.

Лево крило је својим артиљеријским и пушћаним огњем полако али неуморно дошло до положаја непријатеља, до његових утврђења и до централне позиције, окружене рововима.

Српска војска деснога крила и батерије под командом С. Д. Грујића успела је без боја да заузме две знамените непријатељске позиције Рунтов Гроб и Рајков Суваш.

Пуковник Бучовић са својим предњим деловима, који су се с муком провлачили кроз шуму обраслу трновком и кроз винограде заузео је после жестоке битке доминирајућу висину. Овде се нарочито одликовала ваљевска бригада I-га реда, јуначки истеравши непријатеља из предњих ровова.

У то време т.ј. око подне примећена је велика ужурбаност у војскама Осман-паше. Она се бацала из стране у страну и на крају почела је да излази из Великог Извора велика колона намирница према Кули. Из тога могао се донети закључак, да се непријатељ спрема да остави своју позицију. Чинило се да победа већ овенчава српску војску. Али у тај судбоносни моменат кад је лево крило требало енер-

гично да помогне десноме, млада неопуцана војска, бивша под командом пуковника Лешанина збунила се је, зауставила и затим не слушајући своје официре почела је одступати у пуном нереду.

Приметивши то Осман-паша осилио је притисак на српско десно крило, напавши га својом кавалеријом и подкрепио је своје чете са неколико батаљона из резерве. Паника је заразна. Она се пренела с левога на десно крило, које је до тада тако храбро нападало непријатеља. И ту су војници у маси и не слушајући своје официре почели остављати своје положаје. Ипак по наређењу главнога командира гарди деснога крила успело је да задржи десно крило на фронти и да поново привуче у битку, како би задржали непријатеље и сакрили опште одступање.

II дринска батерија, остављена својем закриљу, пуцала је дотле док је Турци нису заузели и узели себи на послугу, пошто су савладали војнике који су се очајнички борили немајући другог оружја са собом од турске навале.

Јуначком смрћу ту су пали начелник ваљевске бригаде мајор Н.Петровић са сином, држећи се за време боја увек заједно и бригадир Јаромир Шандор³⁴, сабирајући војнике своје чете.

При заласку сунца умукла је топовска паљба са обојих страна. Турци су сада имали отворен пут по Тимоку до Ћуприје, али они се нису користили плодовима свога успеха, већ су се још јаче утврдили у Великом Извору и распространили су се унаоколо на неколико километара. Осман-паша је победу у свом логору бучно прославио, иако да је иста стајала високе цене. Његови губитци премашали су 2 до 4 пута српске губитке и по писању иностраних новинара стизали су око 5.000, а мештани сељаци видели су како су Турци пуна 5 дана сарањивали мртваце и одводили рањенике у Видин и Кулу.

Тихо је било у селу Вратарници где је те ноћи преноћио ђенерал Черњајев и тешко је било њему на души.

Одавде послао је он ноћу, срачунавши губитке, Кнезу Милану кратку депешу: „Јутрос у 9 часова откривена је паљба на десном крилу. Лево крило открило је ватру око 10 часова. Исто се састојало од зајечарских војска. До подне све је ишло добро, заузели смо 3 непријатељских положаја, али онда је из непознатих разлога у левом

34 Јероним (Јаромир) Шандор (1839–1876).

крилу завладала паника. Међутим десно крило држало се чврсто до 2.5 сата, али услед непријатељског наступа 4-4 топа к настала је такођер забуна. У том боју губици су знатни.“

7. увече ђенерал Черњајев стигао је са штабом у Зајечар и одмах послао парламентарце ка Осман-паши са писмом да му врати убите и рањенике. Осман-паша одговорио је да су његови санитари учинили све што је потребно.

Друге парламентарце са писмом да изда макар само лешеве од тројице убитих бригадира Кирејева, Петровића и Шандора, Осман-паша одбио је чак и да прими.

8-га дошао је ђенерал Черњајев на преноћиште у Књажевац, а од туда отишао је за Алексинац.

С догађајима на Великом Извору изгубио је тимочки фронт своје значење, остао је само као одбрана и врховну команду снова су заузеле зајечарске чете³⁵ у самосталну јединицу.

Отишавши 2. јула ђенерал Черњајев на Тимок, тежак удар снашао је моравски фронт, којему је сада предстојало да прими жесточе нападе Турака.

Чување положаја на Бабиној Глави Черњајев је наредио пуковнику Узун-Мирковићу, оставивши под његовом командом 21. батаљон пешака са 4 топа.

3-га јула Турци су учинили напад на Бабину Главу. Истога дана увече Узун-Мирковић скупио је своје официре на саветовање, на које му је било једногласно донето решење, да се војска уклони од тако важног и тако високом ценом купљеног положаја на Пандирало, под предлогом, да се свеједно није никако могла одржати.

Одавде замолио је Узун-Мирковић, под изговором на болест и на губитак душевних и физичких сила, да му се дозволи да напусти команду и да исту преда Хорватовићу. Сагласно своме рапорту био је позван у Делиград, а Хорватовић га је заменио ка Пандиралу.

35 Врховна команда поново је издвојила зајечарске чете.

VI

Бенерал Черњајев наступа ка Књажевицу. Његов телеграм Кнезу Милану. Напуштање Књажевца и Зајечара. Позив М. Г. Черњајева српској војсци и њена реорганизација. Турска офанзива у долини Мораве. Победа код Шуматовца. Битка код Андровца и Бобовишта. Проглас Србије Краљевином у Делиграду. Писмо М. Г. Черњајева овом приликом И. С. Аксакову.

После пада Бабине Главе, која више није угрожавала везу између Ниша и Софије, и после одступа код Великога Извора, главни командир Керим-паша стигао је 10. јула у Ниш и почео је да се спрема на решавајући напад на Србију. Грозне турске силе опкољавале су по следећем реду југо-источну границу Књажества.

Код Великог Извора стајале су дивизије Османа и Фазли-паше, код Бабине Главе дивизије Сулејман-паше, код Ниша корпус Ејуба додав градски гарнизон, састојећи се из 43 батаљона 4 коњичка пука и 4000 грабитеља³⁶ башибузука. На крају на самом југу у околини Митровице и Куршумлије била је смештена дивизија Саиб-паше.

17. јула Хафис-паша на глави 14 свежих и пуних батаљона, пука кавалерије и 2 батерије, оцепивши потпуковника Л. Јовановића на Дервен, заузео је Грамадску позицију. Онда је Хорватовић да сачува своје десно крило, којему су Турци грозили³⁷ са стране Грамаде, одступио са Пандирала на Тресисбабу. Одавде је после упорне борбе, готово без предаха, повео своје уморне батаљоне ка северо-истоку у округ Књажевачки покушавајући да омете турску војску да напада богата и цватућа српска села.

Турци су као увек, упутили на Књажевац своју чету разбојника башибузука и Черкезе, који су били снабдевени са боцама гаса /петролеја/, како би могли да сагору све што им дође на пут, који се стао јављати огњем и крвљу.

Знајући за тежак положај Хорватовића и спремајући се из Алексинца форсираним маршем поћи њему у помоћ, ђенерал Черњајев заповедио је њему, да никако не отступа од Књажевца, а истодобно пуковнику Милутиновићу, да учини покушај на Мрамор, како би

36 грабитељи (рус.) = пљачкаши

37 грозили (рус.) = претили

одвукао позорност са стране Ниша и како би зауставио Турке од њиховог стремљења ка Књажевцу.

Пред нападом ђенерал Черњајев послао је у Делиград Врховном главном командиру Кнезу следећу депешу:

„22. у 9 сати увече ја сам наступио из Алексинца са 8 батаљона, 4 батерије и 3 ескадрона на помоћ Књажевцу брзим маршем кроз Станац, Горњу Крупу и Свети Аранђел. Даљња дејства сагласићу са приликама на месту.“

„Данас сам са предњим одредом стигао у Св. Аранђел, Главне трупе остале су у Гојмановцу. Војска је била веома заморена, као последица околишког кретања и његових тешкоћа, али је извршила тај војни поход јуначки. На висинама морала је пешадија на својим рукама да носи топове. До сада немам никаквих вести о положају у Књажевцу, но јутрос од 8 до 10 сати чула се силна пуцњава топова у том правцу. Претпостављам да је то Хорватовић напао на Турке, пошто ми је ноћас брзојавио, да намерава ујутро на наступа на њих. Сутра полазим за Књажевац.“

24. јула у 5 сати изјутра ђенерал Черњајев пошао је са предњим одредом ка Дервену, но примивши извештај о неуспелом нападу пуковника Милутиновића на Мрамору, и о одступању Хорватовића, вратио се још истога дана. за Алексинац, из опрезности што су га Турци могли отсећи са севера од Хорватовића и гонити га са југа са стране Ниша.

После дводневне одбране Књажевца, не дочекавши свега неколико сати до приспећа ђенерала Черњајева, Хорватовић је 24 јула напустио Књажевац и отступио са фронта. Тиме је дошао командир тимочке војске пуковник Лешјанин³⁸ у изолован положај, између две ватре. Са фронта му је угрожавао Осман, а са стране Књажевца Ејуд паша. Зато је он ноћу од 25 на 20 јула очистио Зајечар, отишавши на северо-запад ка Брестовачкој Бањи.

Северно од Зајечара около Неготина није било скоро ништа Турака и он је остао у рукама Срба, благодарећи непроходном блату, рекама Мирочом и Дунаву, али целокупно насеље Краинског округа са свима властима разишло се на све стране.

Напуштање Зајечара и Књажевца, двеју утврђења и пограничних позиција, произвело је на ђенерала Черњајева најтежи утисак. Вративши се у Алексинац он је предао команду пуковнику Ко-

38 Милојко Лешјанин (1830–1896)

сти Протићу, а сам је отпутовао у Делиград, намеравајући по други пут да да оставку.

При свој тежини борбе против Отоманског царства, расширившег своју власт у Европи, Азији и Африци, при свој за то време естетској примитивности у спремању и опреми војске, њеном наоружању и снабдевању, ђенерала Черњајева нарочито је угњетавала раздеоба снага и стално мешање главне команде у дела фронта.

Он се придржавао мишљења, да владар мора или лично да води борбу, као у старо доба Александар Македонски и Јулије Цезар, као Петар Велики или Карло XII шведски, или носећи бремене вањске и унутрашње политике, на пољу одбране оставити слободу дејства своје главне командиру. Стигавши у Делиград ђенерал Черњајев поднео је тачан рапорт о свима последњим догађајима на фронту Кнезу Милану. Кнез је одобрио све мере предложене од ђенерала Черњајева, и потчинио му је сем Моравске војске, и тимочку дивизију и дао му је велика пуномоћја.

Поверивши пуну слободу деловања на фронту ђенералу Черњајеву, Кнез Милан отпутовао је 28 јула из Делиграда за Београд, и успут је обишао свој главни стан Параћин, где је од онда остала свега интендантска управа и артиљеријска инспекција.

Од тога времена успоставила се међу Кнезом и његовим главним командантом пријатељска сарадња и стална преписка на француском језику.

Кнез је у својој столици³⁹ следио за политичком атмосфером Европе, чија је пажња била прикована за Балкан и јављао је ђенералу Черњајеву о свима колебањима исте, а овај последњи са потпуним самоодрицањем своје привлачне природе⁴⁰, подавао се на фронти одбране Српскога народа.

На тај начин било је за време рата 1876. године решено питање о јединственој команди, питање које су савремени војни специјалисти подигли на прво место.

Вративши се у Алексинац ђенерал Чернајев обратио се војсци са следећим охрабрујућим позивом:

„Његова Светлост, Кнез Србије, Милан Обреновић, изволио је указом од 25. јула о.г. одредити мене командиром над војскама Моравским и тимочким. 13 о.м. истим указом поделила ми је Његова

39 столица (рус.) = престоница

40 своје потпуне занесености

Светлост право да постављам за командире лица, која ће се по заслугама и способностима показати тога достојни.

Војници моравске и тимочке војске!

Борци за народну независност и веру православну! Више од месец дан, Ви се храбро борите против непријатеља, који Вас превазилази бројем и оружјем. На пољу одбране Ви херојски умирате и јуначки преносите љуте ране. Знајте да на Вама сада не лежи само одбрана Ваше отаџбине, Ваших породица и Вашег имања, већ сте Ви сада постали главни борци хришћанских народа, који трпи тешке муке под муслиманским јармом.

До сада никада нисте били побеђени, а напротив цео свет зна, да сте се ви у свима биткама држали необично храбро. Наставите и даље да се тако храбро борите. Испуњавајте заповести ваших претпостављених строго и без расуђивања. Зато ће Вам Господ Бог подарити победу над непријатељем и окрепиће нашега Кнеза, који је свој живот посветио на срећу и величину свога народа.

Командир моравске и тимочке војске

Ђенерал М. Черњајев.“

Пошто му је сада дејствије било много олакшано великим пуномоћима, и у циљу да коначно Турке истера из долине Мораве, ђенерал Черњајев предузео је енергичне мере да утврди источну страну Србије, другом одбрамбеном линијом Брестовачка Бања, Бољевац, Луково, пошто је погранична линија Зајечар, Књажевац, Громада и Пандирало, прешла у руке Турака. Још у половини јула месеца против левога крила Алексиначких позиција, на Шуматовској висоравни, ђенерал Черњајев наредио је да се сагради утврђење и да се у истој постави артиљерија. Исто тако били су утврђени Перпиловац и Житковац ради везе са мостовским утврђењем на Морави, код Алексинца. Даље је наредио да се изгради колни пут ка Делиграду од Лукове, утврђене стратегијске тачке, бранивше пут, који је сједињавао тимочку област са Поморавском.

Затим је приступивши саставу свога штаба ђенерал Черњајев одредио за начелника штаба пуковника В. В. Комарова, руског официра ђенералног штаба.

Целокупну војску, која је сачињавала моравску и тимочку армију, у то време знатно расејану сталним преносом појединих делова, поделио је ђенерал Черњајев на четири дела.

У Делиграду први део био је потчињен пуковнику Ј. Ђорђевићу, други у Алексинцу пуковнику К. Протићу, трећи у Луковцу Л. Јовановићу и на крају четврти у Бањи ђенералу Хорватовићу.

Начелником позиције на Тешици био је именован мајор Светозар Хаџић, а на Вукани С. Велимировић.

Свакој дивизији био је додељен ескадрон коњице а из најбољих коњаника и коња Моравске дивизије био је састављен коњички пук, који је био искључиво употребљаван у војним операцијама.

Из становничких чета били су сачињени добровољачки батаљони, из којих је један именован батаљоном Књегиње Наталије. Инструктором влашког батаљона, са командом на румунском језику био је назначен добровољац Попеску.

Војскама стојећим у Алексинцу и Делиграду наредио је ђенерал Черњајев да сваки дан проводе разне вежбе, да се вежбају у стрељању бајонетима са другарским криком ура. Официрима издао је наређење, у којему је међу осталима претписано⁴¹ да се обрати пажња на трошење метака, зато што је речено: „Докле има метака у пушкама, дотле је живот војника осигуран.“

Почетком августа месеца приредио је главни командир свечану смотру војске у Делиграду, био је веома задовољан успехом исте, и изразио јој је у својој наредби своју благодарност.

Готово у исто време с тиме, то јест када су Срби напрежући све силе готовиле се ка очајној одбрани своје отаџбине, обратила се Порта српском народу са опширним и сентиментално фаличним позивом.

„Срби“, гласио је исти, „Ви сте деца отаца и дедова, који су читавих 500 година живели под покровитељством високе Порте у потпуном миру и безопасности. Како је Вашим оцима и дедовима висока Порта указивала своју милост и правду, тако она неће престати ни Вама да удељује своје благодети и покровитељство.“

Затим је предложено насељу⁴² да неодложно преда све оружје и да изрази покорност приближавајућим се турским властима, „али ако би“ тако се завршавао манифест, „когод се противио побуном и злоделима, то ће га стићи најстрожија казна“. Када су Фазли и Ејуб паше из Тимочке области стегнули војску ка Нишу и Хорватовић вратио се 8 августа у Књажевац, којег су Турци били напустили, страшна слика приказивала се Србима, која красноречито доказивала о милостивом односу високе Порте ка својим хришћанским поданицима.

41 претписано (рус.) = наређено

42 становништву

Од богате цватуће варошице остало је потпуно згариште, усред којег су стрчали димњаци и распадајући се зидови. Са ђаволском силом и упорношћу било је искварено и уништено све, што је дошло непријатељу под руку; на улицама лежали су у распадању трупови људи и животиња, којима су били затровани бунари са питком водом. Цркве су биле сагорене, звона разбита, слике⁴³ пропуцане, разбацане и некоје чак и опогањене.

Неколико људи нађено је са количиком ексера убудених по телу, а са других била је скинута /одерана/ кожа. Судајећи по остацима униформе, један српски официр био је везан за дрво и жив изгорео.

Два километра од града у сагорелим баштама, виноградима и кукурузним пољима, осећао се неиздрживи задах од распадајућих се трупова, над којима су летели ројеви мува.

Наредивши да се сви који су погинули сахране и оставивши у Књажевцу одред војске под командом руског капетана Чорбе, Хорватовић отишао је прво на Грамаду, коју је заузео са крагујевачком бригадом I. реда, а сам са својим главним деловима остао је у резервној позицији на Тресибаби.

Још концем јула било је наређено пограничном насељу по долини Мораве, да се пресели у унутрашњу страну. На дан 7 августа у зору пуковник В. В. Комаров, начелник штаба и С. Грујић, начелник артиљерије, по наредби главног команданта, обишли су српске предње позиције на том фронту и настојали су да се упознају са расподелом непријатељске војске и са њеним бројем.

Њиховим погледима указала се цела погранична страна до Синовца у пламену и чинила им се као море натопљено огњеним валовима. Турци су као и увек настојали да огњем и мачем начине панику и тиме да придобију за себе још пре боја и насеље и војску.

Бенерал Черњајев, очекујући напад непријатеља на алексиначке позиције, приближио је к њој корпус, који је стојао у Делиграду. И ако су Турци, под начелством самога Али Саиб паше, који је стојао код Мрамора, имали више од 25 хиљада људи, они су се приближавали обазриво и пажљиво. Ипак су 7 августа отпочели бој, која је битка трајала 5 дана, српска Марно, која се завршила победом код Шуматовца.

Прва битка произашла је на целој линији од Катуна до Језера и само ноћ је раставила борце. Другога дана 8 августа, рано изјутра

43 иконе

Турци су наставили своје наступање, како на десној тако и на левој обали Мораве. Позиција изузета пред Тешицом, брањена је упорно до касно у ноћ под мајорима С. Хаџићем и Ј. Поповићем. Један мост преко реке Турије приликом ове одбране три пута је прелазио из руке у Руку, али пошто је Катун био заузет и сажет од Турака, заузео је непријатељ и Тешицу.⁴⁴//Симић/.

О овој битци поднео је ђенерал Черњајев Кнезу Милану следећи извештај:

„Јављам Вашој Светлости о предузетом наступу Турака по целој линији од Суповца до Језера и о нападу на нашу авангарду у Тешици. Ноћу на 7 август сабрали су Турци около Мрамора око 25 хиљада војника и забуном приближили су се нашој предстражној линији Суповац, Змијина Глава, Голешница, и у 6 сати ударили су на наше предстраже, које су растерали. За време наступа напали су наш авангард, који се састојао из 8 батаљона под начелством мајора Хаџића и мајора Ј. Поповића, затим из 2. батаљона капетана Мостића и капетана Цветића. Наши су се супротставили и пред вечер су Турци одступили на линију Суповац – Змијина Глава – Голешница. У вечер наши авангарди заузели су долину реке Турије. Турци су спалили сва села дуж границе, кроз која су пролазили. Небо је било надалеко црвено од спаљених села. Страшно барбарство. Турски напад ка Језеро зауставио се у заузетој по нашим позицији на Станци и Св. Стефану, на које се непријатељ није решио да наступа. По примљеним извештајима Турци уклонили свој логор са Тресибаве.“

Пуковник Хорватовић, стојећи са својим корпусом у Бањи, јавио је ђенералу Черњајеву, да су Турци испод Књажевца кренули прво 20 табора, а затим даљњих 16 табора, дакле свега 36.000 војника. На дан 9 августа тај одред под командом Ејуб-паше стигао је до Алексинца расподелио се у долини Мораве на српској територији и дошао у везу са корпусом Али Саиба паше.

Онда је ђенерал Черњајев, да би одбио један део турске силе од Алексинца, наредио пуковнику Хорватовићу да учини напад ка Књажевцу на крило Ејуб-паше.

10. августа Турци су главни притисак повели на десно крило алексиначких позиција, на Марсол. Њега је заштићавао пуковник

44 Удовици јуначки погинулог поручника Ефрема Симића код Тешице, командира деспотовачког батаљона, написао је ђенерал Черњајев писмо са прилогом од 150 дуката, за коју суму је она у оно време могла да набави целу кућу (прим. А. Ч.)

Ђорђевић, командир београдске бригаде. Ка подневу када се борба разгорела ђенерал Черњајев, пославши појачање пожurio је онамо и лично са својим штабом, но тек што је стигао у Житковац, Марсол је прешао у турске руке. Битка је трајала до ноћи, када је храбри мајор И. Поповић, старајући се из свих сила, очистио Марсолску висину од непријатеља.

Одликујућа се београдска бригада, изнурена тродневним бојем, на челу са својим командиром пуковником Ђорђевићем, била је позвана од главнога командира на одмор у Алексинац. 10 августа битка је поновљена на целом фронту. Велика колона, по диспозицији ђенерала Черњајева, отишла је из Алексинца и пролазећи скривена под Глаговачком висином, требала је да завлада турском позицијом, сачувавши исту. Тога дана непријатељ почео је силно да удара на пуковника Караџића, командујућег фронтом од Шуматоваца до Глоговца и на мајора Ј. Петровића, стојећег на Пруговцу. Десно крило под начелством пуковника Рајевскога, заузимало је висине над Житковцем. Када је он одступио са своје позиције, Турци су са битком поново заузели Марсол, након чега су, подигавши мост на Морави, стали сакупљати своје снаге на деској обали реке, спремајући одавде свој решавајући удар на Алексинац. Са том циљу Турци су сасредоточили своју силу код Станца. На дан 11 августа војна дејства отпочела су по целом фронту, са обе стране реке Мораве.

Утврђење на Рујевици било је кључ позиције, где је почела битка, куда је стигао ђенерал Черњајев са својим штабом, како је он по обичају свуда при почетку војног деловања био у првим позицијама, ободравајући својим присуством војску, подвргавајући се највећим опасностима.

Око подне покушали, су Турци да се провуку међу Глоговцем и Пруговцем, али су били одбачени српском артиљеријом. Онда увидевши, да се тако са фронта не могу добрати и овладати Алексинцем, решили су да се баце на Шуматовац, доминирајућу тврђаву на српском десном крилу.

Са малим тамошњим гарнизонам командовао је инжењерни капетан Живан С. Протић. Обишавши целу позицију ђенерал Черњајев стигао је у предвечерје битке на Шуматовац. Он је одмах наредио да се дрвеће пред фронтом утврђења повале и да се начине заседе. Виногради да се посеку, али не до саме земље, него на четврт метра више земље. Ова мера показала се за опседнуте управо спасењем, пошто

када су Турци бацили напред своју коњицу, она се спотицала и падала насред подрезане лозе.

У зору непријатељ пошао је у великим масама на Шуматовац, сакривајући се околним окопима⁴⁵. Његово наступање задржавала је изванредна српска артиљерија, делујући са Рујевице и околних батерија. Огањ се са једне и с друге стране све више распаљивао. Не допустивши ни у помисли одступање, наредио је главни командир да се врата тврђаве затворе. У разгару паљбе и у заглашајућем грохоту он је почео лично да пуни један од топова. Стојећему до њега несретном Ж. Протићу однело је турско тане главу, тада је он пао на ђенерала Черњајева, обливши га својом крвљу.

Утврђење било је скоро сасвим окружено непријатељем, а метци на излазу⁴⁶. Само остраг на падини задржала се још веза са телом⁴⁷ са стране глоговачког потока. По том путу војници са тешком муком у шињелима пренашали гранате у шанцеве.

Увече су густе турске колоне почеле долазити тако близу, да су почели рушити заседе, али наједном су се тргли и зауставили. Ноћ је прекинула битку.

Исто вече послао је ђенерал Черњајев у Београд верховному главному командиру⁴⁸ следећу депешу: „Већ шести дан бије се битка, сви попадоше од умора. Непријатељске силе свуда превазилазе наше. Сутра наступаћу на висину заузету ка лево непријатељем. Данас је битка трајала од три сата ујутро до 8 сати увече. Много рањених и мртвих.“

Изјутра, када је свануло, заштитници Шуматовца убедили су се на своју највећу радост, да им је била у изгледу блистајућа победа. Непријатеља није нигде било у виду, он је одступио ка Катуну; опширно поље битке имало је ужасни изглед и свуда су се шаренили разбацани црвени фесови.

Увече срачунавши своје губитке генерал Черњајев известио је врховног главнокомандујућег о коначној победи, предложив оне које су се одликовали за награду.

Пуковници К. Протић и В. Комаров били су произведени у ђенерале, а мајори Ј. Поповић и С. Грујић у потпуковнике. Награде добили су и неки други официри. Што се тиче ђенерала Черњајева, об-

45 окопи (рус.) = ровови

46 на излазу = при крају

47 тело (рус.) = главнина трупа

48 тј. Милану Обреновићу

ратио му се Кнез Милан са следећим писмом: „Драги ђенерале. После сјајне победе коју сте однели, после шестодневнога. лишења, изнуравајуће муке и борбе, 12 овога месеца пред Алексинцем, испуњујем свој дуг, изражујући Вам своја најсрдачнија честитања и осећаје дубокога признања. Молим Вас исто тако да примите као слаби израз моје благодарности, којом препуна цела српска армија ка својему славному војном начелнику, приложени таковски орден првог реда.

Искрено Вам захвалан и љубећи Вас
Београд, 13.августа 1876.г. М. М. Обреновић.“

Другога дана чим је Хорватовић испунио наређену му задаћу, пошавши са својим корпусом од Бање ка Књажевцу, обишао је десно турско крило и дошао је у везу са левим крилом Алексиначке обрабене позиције, решио је ђенерал Черњајев напасти Турке и са фронта и са десног крила.

Преноћивши 12. на Шуматовцу, главнокомандујући са својим штабом био је већ ујутро на Пруговцу. Одавде је главна колона под начелством Ј. Петровића наступала на централну позицију непријатеља, расположену пред Станцима.

У том делу први пут учествовало је много руских официра који су тек стигли из Русије, као и подофицира⁴⁹ примљених у војску као добровољци и расподељени по разним деловима.

Наступајући Турци били су одбијени јаком артиљеријском ватром, натраг у своје позиције.

На десном крилу, српска пешадија, подржавана артиљеријом, заузела је непријатељску, тврђаву на Глаговачкој висини.

Покушај непријатеља да одсече Хорватовиће од алексиначког дела војске такођер није успео, благодаречи томе, што је одред Малиновскога, сачувао своју позицију на Св. Стевану, такођер одбивши Турке.

12. августа војна дејства продужила су се по целој линији. 15 август прошао је мирно. На дан 16 августа спустиле су се велике непријатељске колоне са Крупца на Катуну и сакривши се по шуми, напале су жестоко на српске делове, који су стајали код Станца.

Овде се битка продужила до ноћи, када је непријатељ био одбачен са великим губитцима.

Данас⁵⁰ у подне, тако је брзојавио ђенерал Черњајев врховному главнокомандујућем, битке су почеле на свима линијама, која се

49 21 официр и 18 подофицира (прим. А. Ч.)

50 16. августа (прим. А. Ч.)

по шумама продужила до 5 сати у вече. Турци и то око 500 Черкеза и башибузука ударили су од Добруевца на наше лево крило. У боју је с наше стране учествовала шабачка бригада, а сада је стигла и Ваљевска бригада са 2 батаљона позиционе војске под командом мајора И. Марковића и капетана Војводића. Турци су неко време ишли на јуриш, али су их после ваљевци одбили. непријатељ оставио је на пољу битке много убијених и оружја. Код нас има 175 рањеника, а колико убијених још није познато. Позицију од Добруевца до Катунa Турци су утврдили и бране ју. Мој главни стан је још на Пруговцу. Са других страна позоришта војних дејства примио сам умирујуће извештаје. Помицање од Делиграда до Лукова завршено је. Свакодневно има много губитака међу руским официрима. Списак шаљем.⁵¹

Војсци је после таквога страшнога шестодневнога мучења и борбе објављена победа и подељен тродневни одмор. Главномe Команданту, чији су живци били до крајности напрегнути, био је одмор исто тако неодложно потребан као и војсци.

На срећу изгледало је да Турци одступају. Још 15 августа почели су, сакривени за Глоговачком висином да подижу два моста на Морави, а како би прикрили своја дејства послали су Черкезе и башибузуке да пале околна села. Коњица прешла је на другу страну пливајући, а остала војска користила се мостовима.

Генерал Комаров послат на извиђај на леву обалу Мораве, саопштио је главнокомандујућем, да непријатељ није само напустио десну обалу реке, већ се повукао ка Нишу и да се неће усудити са фронта да нападне алексиначке позиције. Ако је за време тога периода српска војска имала знатне губитке, то су према записима енглескога војног агента Кембела, Турци само код Шуматовца оставили на пољу битке 400 рањеника и 1500 мртвих. Ипак је било мало наде да ће се толико многобројни непријатељ моћи коначно победити, зато је ђенерал Черњајев успех код Алексинца узео као најпогодније момент за почетак преговора о примирју и телеграфирао је премијеру Ристићу о својим жељама да покрене то питање.

Али Кнез Милан био је другога мишљења. У своме писму упућеном ђенералу Черњајеву од 18 августа, из којегa доносимо следеће изводе, он пише:

51 За време одбране Алексинца били су рањени од српских официра: П. Тешић, Г. Смиљанић и Д. Терзић, а од руских добровољаца: Бертенс, Фермор, гроф Коновницин, Н. Денчић, Кузмински, Сочеванов и Куракин. Убијени Срби: Ј. Симић; Руси: Дмитриев, Кирилов и Дергаченко (прим. А. Ч.).

„Садашње Министарство на којему лежи извесна одговорност за то што је оно било на власти за време објављења рата, заинтересовано је у томе, да ни у ком случају не би тражили мир. Према томе, ако ми хоћемо да продужујемо борбу, што је по моме мишљењу, савршено неопходно, ако не ради Србије, а то за светлост славенске идеје, садашње министарство јединствено прожето огњем, који узмогне превладати кад мирољубивим тежњама општег мишљења. Ја Вас молим, драги ђенерале, да ми истински разјасните стање ствари.

Да ли је по Вашем мишљењу нужно или не, да закључимо мир. Са бригом видим све мањи број руских официра после сваке битне. Изразите им свима моје поздраве и признавање за њихову храброст и самоодрицање. Јако би желео поново доћи до Вас. Изволите савршено искрено казати о томе своје мишљење, да ли би било добро и корисно да ја дођем и куда заправо?“

На дан 19 августа, на дан одмора после шестодневне битке код Алексинца, још дуго нису сви турски одреди одступили ка Нишу, Керим-паша, одбијен од Алексинца, решио је да своје деловање пренесе са десне стране Мораве на леву, да провали десно српско крило и да се добере у долину Мораве, одлазећи од Алексинца. С тим циљем су Ејуб и Али Саиб паша уз 120 топова на челу тридесет хиљада људи регуларне војске, не рачунајући Черкезе и башибузуке, заузеле село Голешницу, Бетрем и Гребац, напротив деснога српскога крила, којим је командовао пуковник Ј. Поповић.

Ујутро стигао је ђенерал Черњајев са целим својим штабом из Алексинца на позицију код Перџиловца, како би лично руководио сукоб.

20. августа у 8 сати изјутра започела је пушћана и артиљеријска ватра по целој линији од Перџиловца до Андровца. Користећи се заклоном шуме и својима доминирајућим позицијама, срби су се храбро држали. Артиљерија пуцала је веома умешно, али су Турци имали три пута толико топова. Видећи превазилазак⁵² сила непријатеља Ј. Поповић послао је брзо весника ђенералу Черњајеву, с молбом да му се пошаље појачање и једнога од виших официра, пошто је његова фронта била веома растегнута. Из штаба су му одмах послали пуковника Рајевскога, који је преузео команду над десним крилом фронта. Сложивши своју рудничку бригаду у бојни поредак на пољу које је припадало селу Андровцу, наредио је трубачима и свирају ата-

52 превазилазак (рус.) = надмоћ

ку и био је убијен метком, који му је пао у главу, за време док је у свој записник означавао раздео појединих делова војске.

После подне дугачка турска колона почела је обилазити десно српско крило, које је подржавши се неко време почело одступати, повукавши за собом и центар. Вечерна тама ставила је коначно овом сукобу. Десно крило отишло је, с почетка на Андروац, а затим на Пернан. Остали делови, користећи се заклоном ноћи, прошли су незапажени покрај Турака на алексиначку позицију, која је заштићавала мост преко Мораве.

Желећи задржати за себе Андروачку висину наредио је ђенерал Черњајев те исте ноћи мајору Бркићу, да ју поново заузме, а пуковнику Ј. Поповићу, да му пожури у помоћ. Испуњујући ову наредбу састао је Поповић Бркића на путу в Житковац спавајућег, пошто се по његовом мишљењу на Андровцу није могао држати са једном бригадом.

Тако се завршила битка код Горњег Андровца.

Сем убијеног Рајевскога тога дана погинуо је Ј. Јанковић, командир књажевачке бригаде и два руска официра и то капетан Николај Афанасијевић Скокларов и поручник Сергеј Николајевић Степанов.⁵³

После неуспеха код Андровца и отступљења⁵⁴ деснога крила, ђенерал Черњајев почео се бринути за позицијску артиљерију⁵⁵, која се налазила у Алексинцу, и заповедио је да се иста пренесе у Делиград. За њом су пошли и многи житељи тога града и околних села.

На концу отступајуће громаде и намирница⁵⁶, где су били старци, жене и деца, налетели су Черкези, који су много побили, друге ранили и затим исто тако брзо исчезли, како су се били и појавили.

Штаб главнокомандујућег био је такођер премештен 21 августа из Алексинца у Делиград, у зграду и данас постојеће школе, стојеће на великом путу. Претпостављајући да ће се судбина овога рата решити између Алексинца и Крушевца, и очекујући силан напад Турака на моравском фронту, предузео је све мере које је могао постићи за заштиту фронта. Како би отклонио пажњу Турака наредио је пуковнику А. Јовановићу да навали код Зајечара, а молио је врхов-

53 У том делу био је исечен потпоручник Жубин и тешко рањени поручници Малаховски и Дмитрије Бајшански (прим. А. Ч.).

54 отступљење (рус.) = повлачење

55 позивијска артиљерија (рус.) = пољска артиљерија

56 На задњи део колоне са људством и намирницама.

нога главнокомандујућег да у том истом циљу пошаље дринску дивизију у Босну и да демонстрира на Дрини и Јавору. Међутим Кнез Милан ограничио се тиме што је послао са овим двеју фронта у Делиград свега неколико батаљона.

На тај начин могао је ђенерал Черњајев да рачуна само на непосредно њему потчињене силе⁵⁷.

По његовом наређењу саграђен је био око Ђуниса други мост. На Морави био је обсервациони одред под начелством пуковника Медведовског повећан до величине дивизије. У Бобовишту и дуж долине Мораве било је наређено да се почне са паљбом и да се ступа у бој, како би сакрили од непријатеља своје премештање и свој циљ. Позиција код Бобовишта била је појачана и утврђена са три батерије, које су биле спуштене до саме реке, закопане и блиндиране.

Што се тиче Турака, то су они зато време јурили да пренесу из Ниша горњим хрптом Јастребца много топова и сакупљали су се код Перциловца. Растежући се не север долином реке Мораве, Турци су намеравали да продру оба фронта српских, који су се налазили паралелно са обе стране ове реке, то јест Алексинац – Делиград на њеном десном брегу и Шиљеговац – Џунис, који су затварали пут за Крушевац.

Њихов напад од 23 августа од Андровца на пуковника Карацића, стојећег у Љубеша, био је одбивен српском артиљеријом. 24 су исто тако били одбачени од Гребетина и ако су добили силна појачана од 14 табора, тј. око четрнаест хиљада људи. Покушај да преведу војску преко моста, који су они саградили код Тернана такођер је завршен неуспехом. Од 21 до 16 августа непријатељске гранате жестоко су палиле сва места пред српским батеријама. од Кревета до Копаоника и од Тернана до Кармана.

Ту је српску браћу први пут јуначки помогао црногорски војвода Маша Врбица са својом легијом /око 300 људи/ и два батаљона бугарских добровољаца, под начелством капетана Р. Николова. 29 српска артиљерија поново је одбацила Турке, који су покушавали да пређу Мораву код Бобовишта. 30 ноћу стигао је ђенерал Черњајев са својим штабом на ту позицију, како би по своме обичају лично водио битку.

Канонада стала је изјутра грмити по целој линији од Ђупријског утврђења код Алексинца до самога Великога Шиљеговца,

57 подређене снаге

али најјачи оганњ био је управљен на Бобовиште. Са турске стране у том боју учествовале су три бригаде са по четири топа.

Увече ђенерал Черњајев послао је врховному главнокомандујућему у Београд следећи извештај: „Данас од 7 сати изјутра до 7 сати увече по линији Андровац – Ђунис – Шиљеговац, Турци су намеравали да пређу на десну страну Мораве. Они су успели да пребаце само један део, који се на брзу руку утврдио на нашој страни. Наш одред састојећи се из три шабачка, два позициона батаљона и мало Црногораца, силно подржавани артиљеријом, одбацили су Турке на траг преко Мораве. У исто доба Хорватовић, кренувши са Шиљеговца, обишао је леву страну непријатеља. Наши губици нису велики. Местимично остали су на својим позицијама и сутра ће се сукоби вероватно опет продужити.“

Но Турци се ипак нису решили да обнове битку, тако да су следећи дани прошли у незнатном пушкарању око Мораве.

На дан 3 септембра Турци су превезли из Ниша опсадне топове на своју централну позицију код Перциловца, и отуда пустили су на Алексинац 12 граната, не причинивши при томе граду велике штете.

Од 4 до 12 септембра прекраћена су била војна дејства.

После победе код Шуматовца, послао је, како смо видели ђенерал Черњајев телеграм премијеру Ристићу о неизбежности примирја.

Од самога почетка овога неравнога боја Српскога Књажевства са могућим Отоманским царством, ђенерала Черњајева подржавала је нада, на заузимање Рускога Цара. Од дана објаве рата т.ј. од 18 јуна до 4 септембра прошао је за српскога главнокомандујућег трновити и пун ризика пут добро. Ипак је он у то време почео опајати, да је првобитни полет, који је одушевљавао Србију, почео опадати и да је почео опадати дух супротстављења.

Кнез Милан желећи продужење рата, потпадао је упливу оних који су га окружавали, онда када су са стране света, којима се придружила и књегиња Наталија, све јаче уздизали своје гласове.

Онда је ђенерал Черњајев, како би војсци надахнуо новог полета духа, да би показао српском народу циљ овога рата, за који је вредело приносити жртве и напрегнути последње силе, 4 септембра у своме стану у Делиграду, прогласио Србију Краљевином, т.ј. њену независност и слободу од вековнога турскога угњетавања.

Невелика кућица сеоске школе и две кафане, што је заправо претстављало Делиград, већ нису могле у то доба да сместе цео штаб главнокомандујућег, услед чега су ове три зграде биле окру-

жене многима баракама и земљаницама⁵⁸. Усред њих одликовала се лепотом, послата ђенералу Черњајеву из Москве од његових поштовалаца, мала црквица која се могла преносити. Њу је пратио свештеник отац Алексије и седморо спретних певача у живописним кафтанима, опшитим позаментима^{59, 60}

Проглашење било је извршено по могућности веома свечано. Около логора украшенога народним барјацима, по околним зеленим хумцима била је постројена војска. У преносној цркви протојереј Јов, касније Владика Јероним, уз помоћ оца Алексеја, одслужио је молепствије, после чега је од имена војске била објављена Србија Краљевином. Прекрасно септембарско сунце и војна музика учествовали су у том слављу, ђенерал Черњајев послао је доктора Владана Ђорђевића у Београд, да објави о том догађају Кнезу Милану.

С. Д. Грујић био је назначен да о том догађају о проглашењу Краљевине извести целокупну њему потчивану артиљерију и лично је о томе обавестио пуковника Хорватовића, који је стајао са својим одредима код Шиљевоца.

Велика радост и ликоване разлило се по српској војсци, што је на конач почела зора српске слободе и што је та дугооčekивана слобода као да је дошла по благослову великога севернога брата.

Кнез Милан и његова влада у Београду ипак су се уплашили смелој иницијативи ђенерала Черњајева, надајућег се проглашењем ускорити објављење рата Турској са стране Русије. У писму своме од 6 септембра Кнез Милан говори М. Г. Черњајеву: „Драги ђенерале. Наредио сам своме Министру војске пуковнику Николићу да Вам изложи моје разлоге, који ме спречавају да признам проглашење Србије краљевством, учињено војском, при чему рачунам и желим, да Ви са њима нађете начин да изгладите ту ствар, не окрзнувши чувство армије и великих држава, које би биле принуђене да признају нови положај Србије, не искључујући при томе и Руску владу, која се томе не саосећа.“

Саопштавајући ђенералу Черњајеву да је Аустрија у вези са проглашењем ставила на границу знатне силе, 22 септембра пише

58 земљаница (рус.) = земуница

59 позаменти (рус.) = златне траке

60 По жељи М. Г. Черњајева, Митрополит Српски Михајло послао му је у Русију иконостас и сандук са освећеним сребрним посудама. До револуције он је чувао то у цркви свога имања у Могиљевској губернији. Антиминс и књига богослужења чувају се сада у Београду у храму Св. Александра Невскога (прим. А. Ч.).

му Кнез Милан у Делиграду како следи: „Ево крајњи уступак који могу да Вам учиним, односећи се на проглашење Србије Краљевином, да сам факат игноришете, да никакве наредбе не објавите по армији, а у Делиграду да оставите по том питању све без промена, али зато Вас молим да ми дате Вашу војничку часну реч, да то дело не удубљујете, да тај догађај не распрострањујете по другим армијама и по Књажевству, пошто бих ја то формално спречио. Ја се као и раније држим тога мишљења, да не би при садањем неопредељеном стању, у којему се ми налазимо, било пожељно овим проглашењем дићи против себе целу Европу и само из уважања спрам Вас, решавам се да тај догађај оставим у неопредељеном положају.“

Своја смела, рекло би се до безумља смела, решења како у своје ранијем деловању, тако и у овом случају, подузимао је ђенерал Черњајев на основу здравога смисла и после зрелог расуђивања, зато је са препоном постављеном му од Кнеза Милана, био веома незадовољен.

„Хоћу да Вам објасним разлоге који су ме принудили да прогласим Србију Краљевством, – писао је ђенерал Черњајев И. С. Аксакову у Москву 2 октобра 1876 године, – Турска је дрско тражила статус кво анте за Србију и Црну Гору и великодушно је давала аутономију другима Словенима, то јест другима речима хтела је да све остане по старом, без и најмање промене.

У Београду под утицајем конзула⁶¹, у том броју и рускога, дошли су до закључка да се даље рат не може водити. Министри су се жалили на то што је власт, како то увек за време рата бива, прешла из њихових руку у руке главнокомандујућег, и придружили су се општем хору. Тај општи притисак на Кнеза Милана приморао је и њега да се поколеба.

Армија није видела пред собом циљ да продужи борбу. Рат је био објављен са циљем ослобођења браће, браћа се нису мицала. Било је потребно показати такав циљ, који би се светио свима без изузетка, који би сјединио без партија и који би приморао свију да пожеље продужење борбе. У Београду нису одмах разумели значење тога проглашења, уплашили су се и предузели полицијске мере, да не би дозволили да се распространи покрет на Ибару и на Дрини. Моје депеше којима сам извештавао о догађајима мени потчињену војску биле су задржане. При томе морам да кажем да у Србији не постоји

61 У то време у Србији, вазалном књажевству, имале су велике силе своје претставнике само у конзулима (прим. А. Ч.).

Армија, а постоји наоружани народ. Сви мушкарци насељења налазе се под заставама или у војсци, у редовима трупа, санитара итд. Зато што то проглашење није војно проглашење, већ народно, пошто се 4/5 тога мушкога насеља⁶² налази у мојој армији, а само 1/5 у Дринској и Ибарској. Но без обзира на полицијске мере, покрет у корист краљевства распрострањује се и чак и у Београду било је неколико манифестација, а Народна Скупштина послала ми је благодарећу адресу, и ако у сасвим магловитим изразима.“

Разногласје о продужењу рата постојало је не само међу министрима и интелигенцијом, већ и у самој књажевској породици.

Приближно у то време, дошавши са фронта у Београд, ђенерал Черњајев био је позван на велики ручак у Двор.

Књегиња Наталија, млада лепотица, али не политичар, почела је говорити о неопходности да се прекирате војна дејства. Како ју је њен супруг реско прекинуо, она је ударила у сузе изашла је из собе, од ручка.

Тек после 5 година, и то 18 октобра. 1881 г. признале су Русија и друге велике државе Србију Краљевином, по почетку цара Александра III, великога и искренога славенофила, који је тек био ступио на престо.

62 мушког становништва

VII

Спремање за даљу борбу. Из писма Кнеза Милана о интенданству и оружју. Одговор ђенерала Зиновјева М. Г. Черњајеву о артиљерији и топовима из Русије. Руски добровољци. Кореспонденција и одзиви о М. Г. Черњајеву.

Десетодневни прекид војних делована изазвао је забринутост о томе, како да се спреми за даљњу борбу. На жалбу ђенерала Черњајева на интенданство и недостатак метака, Кнез Милан му је писао умирујуће:

„Ја знам да има у интенданству много нереда, но све што од мене зависи биће учињено како би се то питање поправило. Што се пак тиче артиљеријских метака, то ту нема недостатака у доброј вољи. Ја сам заповедио да се све што се у Крагујевцу фабрикује Вама пошаље, но крај свих жеља и настојања могуће је за један дан израдити не више од 250 метака. Ја се надам, да ће се за две до три недеље моћи израђивати дневно до 3.000 комада. Ипак се у садашње време јако осећа недостатак у машинама и у искусним мајсторима. Надаље је веома отежан превоз преко границе оружја које смо у Аустрији и Румунији већ одавно поручили и дапаче закључили.“

На тај начин се трагедија на хоризонту показавших се облака наступљења Турака који су били обилно снабдевени оружјем из Енглеске и Аустрије и који су се гомилали у све већим и већим силама, постала све опаснија за Србију, кроз недостатак оружја и метака.

Под притиском ове нужде наде ђенерала Черњајева окренуле су се ка Русији.

Он је онамо послао брзо курира рускога добровољца грофа Келера с писмом упућеним ђенералу Зиновјеву, који је био при наследнику Цесаревићу, будућем Цару Александру III, који је био веома наклоњен ђенералу Черњајеву и његовим деловањима у Србији.

„Поверено по Вама писмо на моје име грофу Келеру ја сам примио, писао, је ђенерал Зиновјев 15 септембра 1876 године М. Г. Черњајеву, и по Вашој жељи имао сам част да га предам Његовом Величанству. Како се Ви можете представити, садржај Вашег писма до високог степена заинтересовао је Великога Кнеза. Но не гледајући на све његове жеље, некоји ствари о којима Ви мени пишете Његово Величанство није у стању да испуни и то нарочито о пошиљци оружја и артиљерије, т.ј. по крајњој мери бар за сада, пошто се Цар Император сада налази на Криму. Преписком је то јако тешко испунити, а

ми нећемо раније од три недеље сами отићи на Крим. Што се тиче отпреме кадра у Бугарску и наоружава те стране Његово Височанство потпуно дели Ваше мишљење и ни у ком случају није помишљао да сарађује у том потхвату. Напротив налазимо за дужност да Вам саопштим да је и ђенерал Фадејев био јако загрејан за испуњење тога дела, али је сада знатно изменио свој план, претпостављајући да пошаље те кадре у Бугарску само у том случају када би Русија Турској објавила рат и када би руска војска ступила у њене пределе.

Што се тиче Ваше поруке кроз капетана Лаврентјева⁶³, како би дознали преко мене од Његовог Величанства, да ли ће Вам после српско-турског рата бити дозвољен повратак у Русију, то је Његово Височанство одговорило, да за сада коначни одговор не може дати, али да он не сумња у то, да Вам неће чинити никаквих запрека, на што ће Његово Височанство употребити сав свој утицај и када се Ви вратите да ће Вас са задовољством примити.“

У српској армији, која се на брзину формирала уочи рата, била је велика несташница у официрима.

Кад су у битци на Извору херојски погинули бригадири Јаромир Шандор и Н. Петровић, није било никога да се стави на чело њиховог дела војске. Зато је повратак руских - добровољаца у месецу јулу и августу много олакшао тешку задаћу ђенерала Черњајева.

Руска влада, надајући се још увек избегнути рат, одрекла се да даје једанаестомесечно одсуство руским официрима, који су путовали за Србију ка ђенералу Черњајеву, са сачувањем садржаја⁶⁴, како је то било уобичајено у руској војсци, и издавала им је пасоше за иностранство само под условом потпуне оставке.

Министарство унутрашњих дела забранило је „Земству“ бановским и среским земљорадничким друштвима⁶⁵, да подељује било које суме у корист Словена. Ипак је осећај топлога и пожртвованог саучешћа широким валовима поплавио Русију.

У Петрограду, Москви и у другим градовима сакупљала се маса образованог⁶⁶ и узбуђеног народа на перонима станица, испраћујући борце путујуће за словенску слободу са топлим жељама, пунима мо-

63 Руски добровољац у Србији, послат од М. Г. Черњајева у Петроград (прим. А. Ч.)

64 са сачувањем садржаја = уз редовна примања

65 Вероватно у оригиналу стоји: „Земствам губерњским и уездним“ тј. самоуправама губернија и мањих градова.

66 школованог

литве „Спаси Госпoде људе своја“, националном химном и непрестаним клицаљем ура!

Одлазили су они и појединачно и у групама. Оваквих самоодрицајућих се идеалиста сакупило се под баракe Черњајева у почетку месеца августа око 646 официра и до 1800 козака и војника, који су код куће већ биле из војске отпуштени на слободу или одмор. Међу гардијским официрима било је богатих људи или такoвих са неким приходом, док су се армијски официри код одласка лишавали јединога извора свога опстанка, своје плате.

После два месеца ратовања, скромна благајна Српскога Књажевства истролшла се толико, да је војни министар пуковник Тихомир Николић изјавио у августу ђенералу Черњајеву о немогућности да исплаћује руске официре. Положај ђенерала Черњајева постајао је тиме безизлазно трагичан. Но на срећу баш у то време примио је ђенерал Черњајев. од Московскога Словенскога Комитета од двеју банака из Петрограда по 100.000 рубаља и око 30.000 рубаља сабрано од приватника.⁶⁷

Одмах је одредио по 1 червонец⁶⁸ на месец сваком редовном руском војнику, по 7 червонца млађим официрима и по 15 старијим, што их је при ондашној јефтиноћи у Србији скромно опскрбљавало.

Пребивајући често у свом стану⁶⁹ у Делиграду, који се састојао све у свему из три зграде, које су реквирирале за војну нужду, главнокомандујући указивао је свима официрима, који су долазили са фронта широко гостопримство. На тај начин су у школи у којој је он становао седали свакодневно за сто више од 100 људи, рачунајући штаб, медицински персонал и дошљаке. Руски кувар, доведен из Русије од официра Измаилова, отказао је своју дужност код прве топовске паљбе и отпутовао је у Београд. Онда су почели кувати два Ср-

67 Са тим новцем он је издржавао свој штаб, купио је у Аустрији и Румунији 5414 [војних капута од овчије коже], давао је издржавање рањеницима, помоћ породицама српских погинулих официра, пошто им српска влада није ништа давала. Наредио је да се војсци сем обичне порције, после битака и тешких прелаза даје вино. Давао је помоћ официрима који су се враћали у Русију, давао је помоћ старо-српским и бугарским избеглицама и дао је српској влади 60.000 рубаља, које није вратила (прим. А. Ч.).

68 Руска кованица од три рубље која је за време Александра II израђивана од злата (917), имала је дијаметар 22,7, тежину 3,93 гр, садржала је 3,6 гр чистог злата, дакле била је еквивалент 1,03 тадашњег аустријског дуката.

69 стан = штаб

бина проста народна јела. За сто је долазила из места вино и пиво, које је често тамошње житељство даривало главнокомандујућем.

О руским добровољцима, који су се борили за слободу српскога народа, сачувао је ђенерал Черњајев најбоље успомене. Ево како се он њих сећао после у писму из Париза упућеном Ив. С. Аксакову: „Колико год су мене грдили некоји из добровољаца, толико ја са њима не могу да се нахвалим. То је мој идеал као војска. Односи били су прави и искрени. Тукли су се као лавови. Ни једнога случаја непослушности или незадовољења⁷⁰ у односу спрам мене, за све време до мога одласка из Београда није било. Наредбе су се испуњавале бесприкословно⁷¹, тачно са пуним самоодрицањем.

Ако би ја још када морао да командујем, то би ја желио да имам добровољце, добровољце и опет добровољце. Они су били у Србији то Кортесовско војно друштво, са којима сам ја заузео стотисучни Ташкент. У добро време рата успели су из њихове средине да се покажу изванредни бојни људи као: Меженинов, Андрејев, Депрерадович, Небољсин, по постојаности и спуњењу⁷² Малиновски, као начелник штаба Билински, по предузетности⁷³ – Хлудов, Хорват, Кузмински и други.

Макар колико времена ће проћи, увек ћу се са највећим задовољством састајати са било којим од добровољаца. Ако је и било изузетних неоправданих случајева, то су они настали већ по прекраћењу⁷⁴ војног деловања, свршеног неповољно. Но и ти случајеви били су ретким изузецима.“

Истовремено са највећим приливом добровољаца у Србију долазили су у Србију из Русије и лекари и сестре милосрђа. Књегиња Шаховска, оснивачица општине „Ублажи моју жалост“⁷⁵ у Москви, радила је са самоодрицањем на фронту, на челу свога санитарнога одељка.

Оволико учешће са догађајима у Србији, пројављивало се у Русији углавном благодарећи талентованим новинарима са места војне делатности, чија је душа био М. Г. Черњајев.

70 незадовољење (рус.) = незадовољство

71 бесприкословно (рус.) = беспоговорно

72 по истрајности и поузданости

73 по предузимљивости

74 по завршетку

75 Задругу медицинских сестара „Утоли моја печали“ основала је 1865. књегиња Н. Б. Шаховска. У то време задруга је била подружница Руског Црвеног крста.

Ево како је Димитрије Гирс, сарадник Ст. Петроградских извештаја⁷⁶, њега карактерисао: „Черњајев мало говори, али на његовом лицу има увек толико разумне озбиљности, која вас поткупљује, да морате веровати да у том човеку има нешто тамо у дубини мисли, спремни сте да поверујете да ако овај човек кроз све незгоде, оспорења, препоне и тешкоће енергично иде напред, не падајући пред запрекама и не губећи доброту, то значи, он зна шта ради и на крају конца узеће своје, доћи ће до циља“.

Књаз В. П. Мешћерски,⁷⁷ редактор „Гражданина“ тако предаје своје утиске са пута у Делиград.

„У малој кућици, где је живео Черњајев и где ми је љубазно предложио гостопримство, ја сам одмах ушао у Шекспирову драму. Довољно је било неколико минута обчити са тим човеком, да би се човек убедио да је Черњајев био створен легендарним народним херојем. Његова светла и поштена вера у своје призвање у тој историјској минути, његова детињска искреност и праведност, његово високо морално поштење, његова жарка и велика чувства /осећаји/, његово безгранично самозабивање⁷⁸ и на крају крајева из свих његових душевних порива најистакнутија бојна храброст, све то скупа узето, вас је очаравало, привлачило вас је к њему, држало вас је у власти његове привлачности, и пунило вас је љубављу к њему и узажењем.

Но баш зато што су ти утисци од Черњајева били тако силни, почели сте одмах за њега и да патите, и како силне су биле ваше патње. Те патње биле су слаби одблесци његових патња, а његове патње биле су веома тешке. Његово је срце тукло истоветно са оним делом Русије, која му је слала и своју веру и своје благослове и наде на њега и своје синове и свој новац. Но ту је збиља била разочараност, начинивши из Черњајева витеза са горућим срцем и живом силом, обреченога⁷⁹ на сиромаштво.

Око њега није било ни једне истакнуте личности. Ја сам састао Черњајева у нервном расположењу од питања, које му није дало мира ни дању, ни ноћу, наиме зашто га Турци не нападају. Они су били у две врсте⁸⁰ и 100 пута јачи од њега. Код Черњајева није било ни ре-

76 Новине Санкт-Петербуржские ведомости.

77 Погледај „Моје успомене“ књаз Мешћерскога, који се васпитао са великим кнежевима, синовима Александра II. и почетком царевања Александра III. уживао је знатан уплив (прим. А. Ч.).

78 самозабивање (рус.) = самоодрицање

79 обреченог (рус.) = осуђеног

80 „Две версты“ односно 2.133 км.

гуларне војске, ни артиљерије и Турцима је било лако разнети српску армију у прах и очистити себи слободан пут за Београд.

Док сам ја био код њега ка Черњајеву стигао је одред руских добровољаца од 200 људи, највећим делом отслужених војника. Он је изашао к њима, љубазно поразговарао и затим је рекао, што се нада да ће их видети јунацима за свето дело. Они су крикнули ура и разишли су се“.

Достојевски у „Дневнику писатеља“ за 1876 годину посветио је много страница објашњењу Словенске идеје, значењу Черњајева и добровољаца.

„Словенска идеја, писао је он, у вишем смислу своје престала је да буде славофилска, а прешла је наједанпут, као последица прилика, у само срце рускога друштва, исказала се јасно у општем сазнању, а у живом осећају стопила се са народним покретом. Но шта је то та „Словенска идеја у вишем смислу“. Свима је постало јасно да је то тако: то је било раније, то јест пре свих судара, историјских, политичких и других, -јесте жртва, потреба жртве за браћу и собом самим и осећај добровољнога из најсилнијег Словенских племена да се заступи за слабога с тим, како би га изравнао са собом у слободи и политичкој независности, и тиме самим засновати унапред велико свесловенско уједињење у име Христове истине, то јест у корист и на службу целога човечанству, на заштиту свих слабих и угњетених на свету.

И то уопште није теорија, напротив, у самом садашњем руском покрету,⁸¹ братском и бескорисном до сазнајуће околности готовости пожртвовања и најважнијим интересима својима, дапаче и са европским миром – то се већ установило као факат.

Руски официри путују у Србију, пише даље Достојевски, и слажу тамо своје главе⁸². Покрет руских официра у армији Черњајева за све време расте и продукује тај пораст прогресивно. Могу да кажу: „то су људи који код куће нису имали шта да раде, каријеристи и авантуристи“. Но и покрај тога што по многима и тачнима фактима ови „авантуристи“ нису примили никаквих новчаних погодности, а у већини случајева једва су онамо стигли, сем тога су некоји од њих бивши још у служби, без сумње били су дужни да проиграју⁸³ и ако

81 Мисли се на мешање Русије у Први светски рат у име одбране слободе и независности Србије.

82 губе тамо своје животе.

83 проиграју (рус.) = изгубе

привремено, давши оставку. Но без обзира ко су они, шта ми о њима читамо и слушамо? Они умиру у биткама десетинама и испуњавају свој посао јуначки. На њих се почиње чврсто опирати млада армија уставших Словена, сачињена Черњајевим. Они прослављају руско има у Европи и својом крвљу уједињују нас са браћом. Ова са њима јуначки пролита крв неће се заборавити и зарачунаће се!

Истакнула се и још једна руска личност, пише даље Достојевски, истакнула се строго, мирно и дапаче величајуће – то је ђенерал Черњајев. Војна делатност његова ишла је до сада са наизменичном срећом, али у целој, колико се до сада може видети са превеском⁸⁴ на његову страну. Он је у Србији основао армију, он је показао строги, тврди, неуклониви карактер.

Сем тога, одлазећи у Србију, он је ризиковао свом својом војном славом, коју је већ стекао у Русији, а такођер и својом будућношћу.

У Србији, како се недавно чуло, примио је управу само над једним делом и тек недавно утврђен је за главнокомандујућег.

Армија са којом он иступа састојала се из милиције, из новобраниоца, који никада нису видели оружја, из мирних грађана – равно од орала /плуга/. Саставивши армију, научивши ју, учинивши и начинивши је по могућностима, ђенерал Черњајев почео је оперисати тврђе, силније и смелије.

Њему је успело да одржи доста знамениту победу. У последње време био је принуђен да одступи, пред напоном у троје јачег непријатеља. Но он је одступио сачувавши армију, не разбијену, већ силну, на време и заузео је јаку позицију, коју нису осмелили да атакују „победитељи“.

Ако би судили по правоме, ђенерал Черњајев тољко⁸⁵ почиње своја дејства. Његова армија не може ни од куда да чека подршку, онда када непријатељска може још значитељно⁸⁶ да нарасте у сили.

К тому још политичка проматрања српске владе могу му јако сметати да доведе дело крају. Тиме не мање његова личност је означена тврдо и јасно: војни таленат његов је неоспоран, а својим карактером и високим поривом душе он, без сумње, стоји на висини руских тежњи ка циљу. Дивно је што је од свога одласка у Србију, он у Русији постао необично популаран, његово име постало је народним. Русија разуме да је он почео и повео дело, у сагласности са најбољим

84 са превеском (рус.) = са превагом

85 тек

86 значајно

и најсрдачнијим. жељама и својим поступком јавио је Европи њене жеље. Било што изашло после, он се већ може поносити својим делом, а Русија га неће заборавити и волеће га.“

„Већ само то, што је у словенском послу /делу/ Черњајев стао на чело целоме покрету, било је већ генијалним прозрењем⁸⁷, пише даље Достојевски. Славенско дело, шта би то ни коштало, морало се на концу почети, то јест прећи у своју делујућу фазу, а без Черњајева оно не би добило такога развитка.“

На овоме завршавамо наше многобројне записе из дневника писца.

А ево што пише 7 септембра 1876 г. И. С. Аксаков, редактор славенофилских новина и председник Словенскога одбора у Москви, који се толико много и плодотворно трудио за словенско дело: „Најљубазнији и драги Михајло Григоријевићу, нисам Вам писао до сада зато, што буквално нисам имао времена, а и Вама није било до мене. Ви се не можете ни представити колико посла ја имам у Словенском комитету. То значи стајати лицем к лицу са свенародним покретом! Морамо се објашњавати свакодневно са стотинама лица и примати свакодневно више од сто писама, на која не може да се не одговори, да не би повредили срдачни осећај оних који пишу. Међутим гласови мора да долазе и до Вас, адресе које Вам шаљемо служе такођер томе сведоком, а испуњење наших жеља, Ваших требовања – какви докази су боли од тога!

Догодило се и догађа се дело које још није било. Рат подржава осим владе, сам руски народ /буквално народ, који само и пита: Зашто нас Цар не шаље?/ и Словенски Московски Комитет, који Вам је и благајница, и интендантура и комесаријат. Ја сам почео са призивом за војну без икакве дозволе и на крају крајева друштво се извојевало то право, да сам био приморан да отворим засебну канцеларију за то врбовање.

Не заборавите, да сте Ви сада најнародније име у Русији, и што се сада на целом њеном пространству певају молепствија за Христољубиваго и братољубиваго вођу словенског војина роба Божијег Михаила. Не заборавите да Ви стојите пред лицем Рускога народа, руског општег мњења, које Вама у дар доноси толико љубави.

Не би шкодило, да нарочито у случају успеха удостојите Комитет са извештајним брзојавом. Ја готово све Ваше депеше

87 прозрење (рус.) = предвиђање

штампам. Јучер сам одштампао ону о зимским капутима и ципелама, а већ данас су хиљадама подарили по том предмету, сем оних који су поднели те ствари⁸⁸. Мене опседају питањима и дапаче депешама да ли нема извештаја од Черњајева,“ он Вам сигурно не долази само са требовањима и молбама, већ Вам и остало саопштава.“

Значење и сила Словенског Комитета везане су са Вашим значењем и Вашом силом, јер друштву је потребан орган који ће да посредује, а у том случају је тај посредни орган – Словенски Комитет.“

Позориште војног деловања привукло је у Србију најистакнутије силе руске журналистике. А. С. Суворин уредник најраспрострањенијих новина у Русији „Новое Време“ прославио се онда својима „Малима писмима“. Сећам се његове приче, како су руски официри путујући у цивилном оделу и кад нису доспели да се снабде са оружјем, били приморани да купују сабље у дућанима који продају дечје играчке у Београду, пошто је све оружје у Србији било на фронту.

Талентовани сарадници Суворина В. П. Буренин, А. Н. Маслов и Росолимо, такођер су посетили ђенерала Черњајева и места војног дејства.

Познати писац В. К. Немировић-Данченко, који је био рањен код Ђуниса, завршио је своје разматрање у неколико романа из ове достојне да се запамти епохе свесловенске историје.

Кореспонденти Голдшмит и Јарошенко платили су главом на самом почетку рата.

Новине са овим извештајима жедно су се разграбиле од руских патриота славнофила, из којих су стотине и хиљаде топлих срдаца своја чувства лично изражавали М. Г. Черњајеву адресама, писмима и песмама.

Главнокомандујућем српскога војинства⁸⁹ била је послата из Москве преносна црква, коју су пратили 1 свештеник и 7 певаћа. Првопрестолна је благословила М. Г. Черњајева дивним, везаним златом, барјаком и исто таквом иконом, са извезаним у средини ликом Арханђела Михаила, Св. покровитеља ђенерала Черњајева, а са стране су били извезани Св. Сава и Св. Сергије, у 13 веку благосиљајући руског великог Кнеза Димитрија Донскога за борбу са подјармлитељима руског народа – Татарима.

88 осим тога су и донели те ствари

89 војинство (рус.) = војска

Херојска тврђава Православља – Манастир Троицко – Сергијева [Лавра] послао је сребрну свету слику, претстављајућу свога светог Основатеља⁹⁰.

Разне породичне реликвије, амајлије, молитве против непријатељских метака и многобројне иконе, иконе скупоцене, скромне, велике и мале слате су му са свих крајева Русије, као благослов па велико и свето дело ослобођења страдајуће браће. Њему непознати људи молили су га да им буде кум њихове деце. Уз такву молбу писао му је један старообредац⁹¹: „И ако се за велики грех рачуна да старообредац сроди са православним, но свето име Черњајева то све покрива.“

Козаци-Донци /са реке Дона/ са својим Епископом Новочеркаским, под руководством свога ђенерала Ив. Ерем. Маноцкога, пребацише се тајно преко Дунава у Румунији код Кладова, донели су као благослов икону Донске Мајке Божје и мач свога покојнога славнога главнога козачкога старешине Власова и молили су ђенерала Черњајева, да их прими у бој и у своју оружану пратњу. Ако су балкански сељаци били поглушени једни активном, а други пасивном борбом са својим вековним непријатељем и њихови гласови су се присајединили ка моћном руском хору.

Неколико врућих захвалница српских, бугарских и чешких сведочили су о разумевању задаће коју је на себе преузео М. Г. Черњајев, говорили су о дубокој привржености њему. На челу пола стотине потписа београдске интелигенције био је потпис Архимандрита Нестора, професора Богословије и Саве Стрепсовића, [начелник у] Министарству народне просвете, који писали су 5 октобра 1876 г. М. Г. Черњајеву на крају дугачке захвалнице:

„Ти припадаш руској и нашој историји. Ти си чвор којим су северна и јужна браћа сада везана за увек.“

Чланови комитета Народне Скупштине 15 августа 1876 г. тако су завршили своје обраћање: „Ваше ће се име хвалити докле год буду постојали Срби. Ваша дела ће се прослављавати по свима крајевима Српства и целог образованог света.“⁹²

90 Св. Сергија Радонешког.

91 Старообредци бавили су се трговином и занатима, чврсти руски људи, сачували су древне породичне обичаје и нису признали реформе Патријарха Никона у XVII веку, и тврдо су се држали старих црквених обреда (прим. А. Ч.).

92 Под том захвалницом стајали су следећи потписи: Кнежевић, Илија Стојановић, Вујко Васић, Петар Стефановић и Петар Катић (прим. А. Ч.).

Ратоборни Црногорци изразили су са својих неприступачних скала своје осећаје М. Г. Черњајеву пошилком старинских мачева, очврслих у многовековним биткама са непријатељем свога народа.

Овај моћан вал народног осећања био је ђенералу Черњајеву великом духовном подршком у његовом тешком положају и неравној борби. Без обзира на свој живот у Србији, у штабу и на фронту, без обзира на шестомесечно скитање по Европи, М. Г. Черњајев пажљиво је сачувао све те реликвије, сачувао је дапаче послат му од града Вјазме, чија је то била специјалност, велике медањак /медени колач/ са натписом: „Словенском хероју, М. Г. Черњајеву, поздраве шаље цела коврижка Вјаземска“.

VIII

Руска Влада изјављује Србији саосећање. Писмо ђенерала М. Г. Черњајева о Бугарској и о положају ствари у Србији. Кревет и Ђунис. Руски ултиматум Порти и свечаност у Кремљу. Позив Черњајева у Кишињев. Његово писмо Цару. Одзив о српској војсци. Одлазак М. Г. Черњајева из Србије. Писмо Котаржи.

Концем августа месеца почела је и Руска Влада да се слива са општим саосећањем ка Словенима. Од рускога Црвеног Крста послато је велико одељеље лекара и милосрдних сестара са потпуним болничким прибором. Сабирање пожртвовања коначно је удостојено јавном дозволом. Официрима који су путовали у Србију, био је коначно одобрен привремени отпуст из редовне руске армије. То је у многоме олакшало њихово путовање и уједно се тиме увеличио број оних који су желели да се боре за свето дело, тако да је за време преkraћења војевања у месецу септембру, формирано 4 српских и 2 бугарских батаљона, под начелством руских официра.

У Петрограду изразило се учешће ка Бугарима у пројекту, са којим се занимао знаменити руски војни писац, ђенерал Фадејев. Он је замислио да тамо подигне самосталну буну, уз сарадњу руских официра, инструктора. Ово питање поставио је М. Г. Черњајев са њему својственим здравим смислом, као поредбу са Колумбовим јајетом. У писму И. С. Аксакову из Делиграда од 24⁹³ септембра 1876 пише:

„Ја гледам на покрет начет Фадејевим у Бугарској као на савршено непрактичан. Буна се може дићи само онда, када буде заузета страном силом. Она има два излаза: или заузимање руском војском или покретом напред на Балкан ка српској армији. Пошиљка онамо руских кадрова била би бесплодна жртва ових људи, ако би их било мало на броју, а ако их буде много, то би они морали деловати самостално као сасвим засебно тело.“ – „Рачунати на бугарске добровољце, доклегод оданде не буду изгнани Турци, сасвим је немогуће. Они се могу формирати само у одељу друге војске а и онда ће то чинити не од своје воље, очекујући решитељна⁹⁴ резултате. Њих су толико пута преварили остављајући их онда освети.

93 И ако је то писмо писао Черњајев, који се раскидао на парчад, на дан 24. септембра до 2 октобра, ипак ми га доносимо пре Креветскога боја, зато што се оно тиче бугарскога питања и општег положаја у Србији (прим. А. Ч.).

94 решитељне (рус.) = одлучне

Када је Бугарски Комитет мени предлагао да узмем у своје руке руковођење устанком са називом врховнога вође, то сам им одговорио, да ако ми успе да дођем са Србима до Софије, то ћу онда оставити Србе и прећи к њима. До тога времена ја никако не могу да преузмем на себе никакве обавезе, како не би разбудило узалудне наде и да не будем узроком некорисних жртава.

Уместо тога ја сам замолио Бугарски Комитет да ми пошаље добровољаца, које ћу ја непосредно да формирам под мојим руководством. До сада је код мене формирано два бугарских батаљона с руским кадровима и са руском командом. У битци 16 септембра они су били први пут у ватри и држали су се довољно сносно⁹⁵, другога пута ићи ће још боље и моћи ће већ сами да служе као кадри за нових четири батаљона.

Ако не би било фантазије Фадејева да се образује одељено бугарски устанак, то сам ја уверен, да би до зиме било код мене две бугарске бригаде, довољно окрепљене духом и оружјем.

Пожртвовање Русије је доиста велико, али рат прождере толики новац, да те жртве нису довољне ни само за Србију, носећи на себи све тегобе ове неравне борбе, а ту хоће још да раздвоје опште снаге.

Србија је на 3/4 већ победила Турску, но у тој борби потрошила је свој последњи грош и поставила последњег човека. Сада је настало време да јој се помогне постојано и то наједанпут а не делимично. Први и главни корак биће у том случају реализација зајма.

Србија је почела рат са 200.000 дуката, а сада у благајнама нема ни паре. Ових дана добио сам из Министарства Војске извештај, да они нису више у стању да плате официрима принадлежности за месец септембар. Кнез Милан пише, да је у Аустрији купљено за артиљерију 600 коња, а за 150 нема се чим платити.

Међутим почели су преговори и ових дана треба да се реши питање о примирју.

На то примирје, за нас веома корисно, сагласиће се Турска вероватно не иначе, него као са предусловима мира. Услови ће ови вероватно бити такви, да све остане као и раније, нашто с наше стране не може бити ни говора о сагласности, а продужити рат без новаца исто је тако немогуће.

Никакво прикупљање⁹⁶ овде није више могуће већ ради тога, што целокупно мушко насеље овдашње стоји под оружјем. В. А. Ко-

95 сносно (рус.) = прихватљиво

96 продаја обвезница

корев учинио би незаборавну услугу Словенском делу, ако би у вези са двама петроградским банкама, које би узеле на себе реализацију српскога зајма, послао на рачун тога зајма милион рубаља у три рате у току једнога месеца. Повереник Срба, Протић ни о чему не извешћује, и због тога без Ваше помоћи дело не може да прође.

Мој положај овде је до крајности тиме отежан, што морам да се бринем о свему. Морам да се бринем о устројству армије, о снабдевању исте оружјем /метцима/ и дапаче за превозни део.

Српска Влада ни издалека није на висини садашњег времена. Она се сада савршено изгубила. Ако би сада у ово време овде имали једног доброг руског конзула, то би тај могао да знатно упрости то дело, но г. Карцев се чак не уме ни пристојно понашати. Он је савршено под петама аустријскога и енглескога конзула, заједно с њима радује се тобожњим турским победама и своју радост дапаче показује Русима, који долазе из армије у Београд.

Ми смо пред шестонедељним примирјем.

Криве наше новине за то Кнеза Милана, но прави кривац његов је Ваш покорни слуга.

Примирје то јест прекраћење војног деловања на дуже време неопходно је потребно да би се организовали и да би сачекали руске добровољце, онда ја могу да почнем деловање за наступ.

Ако број добровољаца нарасте до 10.000 и 1500 козака, то сам ја сигуран да ће многи из армије Абдул Керима отичи у ... а ја ћу бити у зими у Софији, и као последица тоге биће Бугарска слободна.....

Прелазим ка подробностима о чијим испуњењима неопходно овиси увереност ка успеху:

1/ Потребно је 10.000 добровољаца, првенствено из војника домиљутинске армије⁹⁷;

2/ 1500 козака;

3/ 6 крупних батерија далекометних са по 500 метака по топу;

4/ 25.000 пушака са готовим патронима по 500 ком

о/ 25.000 шињела

б/ 10.000 пари ципела /чизама/ и

7/ брза реализација целокупнога српскога зајма.

97 професионални војници

Ако ми дате све то, најкасније у месецу јануару бићу у Софији. Све силе Славенскога Комитета уопште треба да буду упућене и усредоточене на пошиљање добровољаца, козака и оружја.“

„Још ћу казати неколико речи о одељењу Црвенога Крста“⁹⁸, пише даље ђенерал Черњајев –

„На челу тога одреда постављен је г. Токарев, који по општем убеђењу спада у тај број медицинара, који не разуму сасвим како треба своје назначење и дужност. Он као чиновник полаже у главном свој задатак на то да што више уштеди а препуштеним му сумама и услед тога Црвени Крст нам до сада није донео још никакву битну корист. Место тога да преузме на себе издржавање болесника, као што то раде друга друштва, Црвени Крст захтева од истрошене српске благајне све што му припада. Кола за пренос рањеника до сада још немају, док су други одреди као енглески и румунски довели за собом изванредне кочије. Ја сам молио да се на зиму успостави у Делиграду лазарет са 200 постеља, а г. Токарев послао свога повереника да прегледа место за лазарет и изјавио је да сам ја дужан да саградим бараке, а он ће уступити постељину и остало и издржаваће болеснике, тражећи наравно све принадлежности у ту сврху од српске владе. Тако посао не може да иде.

Ово Вам писмо пишем са непрекидним прекидима, али ипак сам успео да Вам прикажем како стоји ствар у толико, у колико се она објашњава овде на лицу места.

Турска се налази у последњем издисају, она није у стању без помоћи са стране, да издржи ову зиму. Кроз три недеље почиње овде бурно време, са уништењем траве за стоку, превоз биће немогућ за 70 метара до артиљерије и услед тога ће армија Абдул Керима гладовати.

Употребите све Ваше силе за што бржу реализацију српскога зајма, пошиљку добровољаца и оружја. Пошаљите по могућности што пре 300 сабљи и 300 револвера.

Доносиоц овога писма, млади официр, веома је добро овде служио. Он је био Хорватовићев ађутант. Садржај овога писма њему није познат, а усмених налога му нисам дао. Сваки по мени послат човек у Русију имаће од мене за Вас писмо, како би избегли самозванце.

Дајте у моје име оглас у новине, да би упозорили и очували публику од самозванаца.

98 руског (прим. А. Ч.)

У мојој армији имам 646 руских официра и 1800 војника. Учинио сам уступак по одношају спрам Комарова, јер напади на њега били су потпуно неправедни. Он је честит и потпуно делу предан човек.

Положај начелника штаба формирајуће се армије, под огњем непријатеља, а која је састављена из двају елемената: српскога у рускога, који још нису успели да један другог упознају, веома је тежак. Упозорите новине да оне њега не грде. Он је свој посао вршио веома савесно.

Молим Вас да порадите око зајма.
Свом душом предани Вам
М. Черњајев.“

За време прекида војног дејства од 3. до 14. септембра пуш-карање међу првим редовима готово није престајало. Башибозуци где је зато само било могућности, налетали су на погранична села, палили и пленили и непоштедно убијали незаштићене старце, жене и децу. Турска команда, затежући питане о примирју, јако је учврстила своје лево крило на Морави, како би са свога центра нанела силни удар српској централној позицији на Кревету, на огранцима Јастрепца.

Наредивши да се дигне у ваздух турски мост преко Мораве, прекопута Кармана, пожурио се ђенерал Черњајев да онемогући напад Турака и 15. септембра обратио се војсци са позивом следеће садржине:

„Непријатељ, очекујући појачање, без којег он није у стању да било шта против нас предузме, предложио је продужење примирја још за 7 дана⁹⁹ како би маскирао своју слабост пред Европом. Наша Влада је то врло разумно отклонила, стога што би тиме Порти била дата могућност, да добије појачање и опсадни парк, како би напала на нас.

Добивши о томе извештај од г. Министра иностраних послова и решивши спречити Турке да нападну на нас када то њима буде угодно, ја налазим за нужно да нападнем на њих сутра изјутра. Циљ нашега напада закључује се у томе, што би користећи се нашим положајем, ударили на непријатеља и са крила и с лица, њега одбацили ка Морави и на тај начин истерали га из наше земље. Сутрашњи дан мора да буде славан за Србију и достојан храбрости предака.“

99 Под притиском ђенерала Черњајева, којему је Кнез Милан писао: „Енглеска је јако љута на Вас и то љути се зато, што нисте примили смешно примирје од 7 дана.“ (прим. А. Ч.)

По наређењу главнокомандујућег било је наређено официрима, под претњом казне двонедељним затвором, да поведу војнике у битку без торбе а комесарима да раздају ракију и месо и ујутро и за вечеру.

Српско-руска бригада донела је ђенералу Черњајеву велико задовољство, први пут у том рату наступивши у битку из Делиграда са музиком на челу и са песмом на устима по руском обичају.

Преноћивши на Каонини, са изласком сунца био је главнокомандујући већ у централној позицији код Кревета, код одела¹⁰⁰ пуковника Неженинова.

Диспозиција, коју предајемо скраћену гласила је у главном како следи: „Одеопотпуковника г. Поповића, постројивши мост преко Мораве напротив Глаговачке висине, наваљује на непријатеља са крила од Пешице. Мајор Голошчапов отвара силну топовску палбу са Глоговице, прелази Мораву и гони непријатеља ка Беговим позицијама¹⁰¹.

Резерве стоје на извидницама између Алексинца и Делиграда.

Потпуковник Клименко са Ђуниске позиције, откривши палбу са свих својих батерија, наступа левим крилом по долини Мораве, настојећи да успут заузме висине. Од Кревета сви делови артиљерије и српско-руске бригаде, под начелством пуковника Меженинова у зору нападају на непријатеља, како би заузели његове позиције.

Одео пуковника Хорватовића, сабравши своје главне снаге на десном крилу, пресеца непријатељу пут ка Суповцу и гони га ка Морави.

Бој је био веома жесток по целој линији и водио се са променљивом срећом. Следећи дан прошао је у одмору. 18. септембра обновљена борба прекраћена је наступом ноћи“.

„Сукоб је почео 16. у 7 сати изјутра“, брзојавио је ђенерал Черњајев премијеру Ристићу, „Турци су одступили у неред у другу позицију. Наши одреди заузели су висине против деснога турскога крила. Бинички заузео је Гребешинску висину. Хорватовић је заузео Крушију. Руско-бугарска бригада са крагујевачком бригадом заузела је три турских редута¹⁰² позади на левом крилу непријатеља. Ј. Поповић заузео је Буимир. У подне добили су Турци појачање и притисли су нас, али ми смо задржли позиције заузете Хорватовићем

100 одел (рус). = јединица

101 положајима

102 пољске фортификације

и Поповићем. Турци су бежећи оставили у својим окопима¹⁰³ убијене и рањене. Турска војска није у стању да нас победи и ја рачунам да смо ми ближе Балкану него они ка Морави¹⁰⁴ где им је немогуће ићи ма за један корак напред. Ми смо изгубили 600 људи из строја.“

Турци су према извештају месних сељака отпремили у Ниш велику колону, састојећу се из око 600 кола препуних рањеницима.

Свој пораз код Кривог Патрца објаснили су Турци тиме, што су Срби наводно добили појачање са Јавора, од 20 баталона, онда, када је моравска војска била појачана са свега 4 батаљона тек формираних добровољаца и са Црногорском бригадом¹⁰⁵ тако да је у критичном моменту ђенерал Черњајев привео у дејство и последњи батаљон резерве.

„Кривог Патрца битка, која се продужила три дана, пише Грујић у ратној историји, послужила је на част и славу нашега оружја. Но у то исто време биле су наше силе на Морави доведене до крајњег напрезања. Од тога момента наши су почели слабити, када су се турске силе све више попуњавале.“

Па ипак после борбе код Кривог Патрца наступљено 15-дневно прекидање војног дејства доказује, колико су и турске силе биле изнурене.

Наредивши да се брзо утврди Каоник и Крушевац, послао је ђенерал Черњајев ревизиону комисију у војну фабрику у Крагујевац, која је фабрика већ била њему потчињена у то доба, а која се доиста налазила у трагичном положају, услед недостатака сировина. Онда је до набавке ливеног железа и челика било заповедано да се за фабрикацију граната употреби старе стабле¹⁰⁶ глатких топова и то са великом пажњом, јер и глатко оружје могло је да служи за одбрану последњих позиција, а у тешке пољске топове било је наређено да се стављају по две гранате од мањих топова. У каквом стању је била одећа војника, при наступајућој јесењој киши зими, о којој се увек тако очински старао ђенерал Черњајев, може се судити по томе, што су према сведочанству С. Грујића било одреда, који су добивали свега по једну топлу одећу.

Овај недостатак у свему најпотребнијем побудили су га да стално тражи да се жали у Београд и лично Кнезу Милану.

103 окопи (рус.) = ровови

104 Главна Морава од Сталаћа ка ушћу (прим. А. Ч.).

105 Бригада се састојала из 4 батаљона (прим. А. Ч.).

106 стабле (рус.) = циви

12. октобра у дугачком одговорном писму, писао је међу осталим ђенералу Черњајеву: „Обраћам се на Вас с молбом да пријазно примите доносиоца овога писма господина Радивоја Милојковића, који је пошао по Вашем позиву у Делиград, како би у заједници са Вама обсудио побољшање¹⁰⁷ организације разних грана интенданства. Господин Радивој је енергичан човек и ако пожели да учини штагод доброте, узмоћи ће то да постигне. То је шурјак господина Ристића.

Што се тиче Министра војног, веома сам незадовољан с њиме. И ако ја не тражим његов излазак из Кабинета, то чиним из предострожности, како не би изазвао кризу владе, што би било нарочито опасно у садашње време, и још стога што се надам, да ће његове колеге сами увидети да је необходимо да се он смени. Зато вам саветујем да кажете господину Радивоју све ваше незадовољство, изазвано пуковником Николићем.“

На тај начин, како читалац види, морао је ђенерал Черњајев да води борбу не само са Турцима, него и са министром војске, како би војску снабдео по могућности са најнеопходнијим.

Четирмесечна непрестана борба уз немогућност попуњавања, пошто се цео српски народ налазио под оружјем, као и наступивше хладно јесење доба, довели су многе батаљоне од 800 на 400 па чак и на 300 људи.

Но пристигли у то доба 850 руских добровољаца сведочили су, да Русија није оскудевала са самоодрицајућом љубављу ка страдајућем Словенству. Они су саставили кадрове за батаљон имену Черњајева и за два ескадрона под начелством капетана Лошкијевића и Кнеза Оболенскога.

Утврђен рејон Алексинца простирао се с једне стране до Бобовишта, с друге до Нерицева Хана. У септембру сјединили су тај рејон са окопима и артиљеријским складиштима са Делиградом. Ка тому времену била су окончана утврђења на Ђунису и Каонику. Искусни инжењер мајор Шпаковски и поручник Коновалов, успешно су провели читаву мрежу подземних мина, разнолике јачине, на линији Ђунис – Шиљеговац. Руским инжењерима помагали су усрдно у том послу два импровизирана минера – професори „Велике Школе“ Клерић и Лозанић.

Стрелишни ланац, готово без прекида, сачувао је везу међу позицијама Алексинац, Бобовиште, Делиград. Четири понтонска мо-

107 Када су већ застале зиме и кише и када су Турци спремали свој снажан удар (прим. А. Ч.).

ста били су пребачени преко Мораве: код Алексинца, код Св. Нестора и два код Ђуниског млина.

Средиште непријатељске позиције налазило се на висини код селца Адровац и на 3/4 угурао је круг, образован од српске војске.

Шест турских дивизија¹⁰⁸, сем огромних резерви, приготовљавали су се за напад на српску армију у Нишу и његовој околини, која је у то време имала свега у свему око четрдесет пет хиљада људи.

Док је ђенерал Черњајев напрезао све силе за заштиту Српске земље, водили су се у Цариграду бесплодни дипломатски преговори о условима мира,

У то исто време влада Биконсфиља-Дизраели у Енглеској, која је за цело време трајања рата усрдно помагала Отоманско царство новцем, оружјем и инструкторима, под утицајем сопствене опозиције, присајединила се осталим великим државама, предлажући мир, сведући на ништицу све жртве обих словенских кнежевства, то јест „статус кво анте белум“ за Србију и Црну Гору.

Подвлашћеним хришћанским областима као Босни, Херцеговини и Бугарској, државе су убеђивали Порту да им да реформе у европском духу, што је М. Г. Черњајев познавајући правоверне муслимане, сравнио са туцањем воде у авану.

Турци су, пошто су се домогли немогућега шестомесечнога примирја, како би добили у времену, необично затезали преговоре и једновремено слали своју најбољу војску и опсадни парк ка Морави.

Изнурена борбом више својих сила, Србија била је сагласна да поново узме на себе јарам зависности, али је одлучно одбила шестомесечни прекид рата, који би Порти само дао могућност да се још више осили за свој одлучан напад.

После десетодневног прекида војног деловања, почели су Турци да опипавају српске позиције. 29 септембра и првих дана октобра пуцали су Турци на линији Бобовиште – В. Шиљеговац и Кревт – Алексинац, при чему је та варош настрадала од деловања тешких круповских топова, који су стајали на Перциловским висинама.

Турци су спремали пропаст српској војсци, коју је ова била приморала да прими под силу непоправимих прилика, као призрак у пустињи или као неизбежну буру, а после што Бог да!

108 Генерал Черњајев био је јако популаран међу Муслиманима по њему покорене Средње Азије и Туркестана и сам их је искрено волео, али је рачунао за тешко [зло] за хришћанске народности ондашњи режим Отоманског царства (прим. А. Ч.).

Главнокмандујући заповедио је свима командирима без разлике да буду у пуној бојној готовости.

6. октобра бомбардоване су са Великога Шиљеговца насупрот стојеће турске позиције.

Хорватовић командовао је тим фронтом, који се простирао дуж једнога од огранака Јастрепца, од Сталаћа до Ђуниса. Ту су Турци имали, урачунајући и резерву, око 30.000 војника, то значи дупло више од Срба. 7 октобра наступивши великом колоном и заузев Вел. Шиљеговац, Турци су пробали утврђену линију, која им је затварала пут у долину западне Мораве. Покушај да се врати позиција ка Великом Шиљеговцу сутрашњег дана, није имала успеха, услед чега је ђенерал Черњајев заповедио Хорватовићу 9-го да одступи на лево, високу обалу реке Рибарке, која је ноћу осванула у пожару, који су потпалили Турци, богатога села Велики Шиљеговац.

Ту су се они, без обзира на премоћ својих снага, задржали 3 дана, а затим су се спремали целе недеље за напад ка Ђунис.

Највише приступачна за Турке десна обала реке Мораве, са које стране су Турци у прошлости вршили своје налете на Србију, била је заштићена утврђењима код Алексинца, Шуматовца и Делиграда.

На тим утврђењима разбијали су се у току од четири месеца у 1876. години сви напади Порте.

Опширни горски троугао Јастребац, који се са југа простире клином дуж западне и јужне Мораве, рачунали су Срби да је довољна преграда за нападе Турака са стране Ниша, дуж леве обале те реке. Зато овде нису градили никаква утврђења. Концем месеца августа, када су се Турци уверили о тешкоћама заузећа Алексинца и пошли доле током Мораве левом обалом, наредио је ђенерал Черњајев да се брзо утврди Ђунис, који лежи на крајњем северо-источном огранку Јастрепца.

Пуковнику Клименко били су поверени радови око утврђења, који се непрекидно продужавали до саме битке. Три утврђене линије прерушене у фронт против Мораве и Кревета протезале су се фланкирајући једна другу. Пошто је сва околина Ђуниса обрасла густом шумом, то су 2. септембра приступили сечењу ове шуме. Овај огромни посао у недостатку инструмената, руку и времена није ни издалека био окончан до одређеног рока. 17. септембра после Креветске битке, стигао је главнокмандујући са својим штабом у Ђунис и посветио је цели дан прегледу гарнизона, утврђењу и наоружању позиције.

Увече послао је депешу Кнезу Милапу, извештавајући да ће ускоро доћи на Ђунису до великог боја и молио је да се из Крагујевца пошаљу сви спремљени метци и гранате.

Одбивши Хорватовића са Великога Шиљеговца, почели су се Турци пробивати са трима дивизијама Сулеимана, Азис и Хафис-паша, уз велику количину коњице, од Кревета, крај Каоника. Њихови први одреди заузели су село Ђунис, али их је артиљерија са врхова Ђуниских позиција приморала да одступе за Каоник.

На основу извештаја извидница о кретању Турака, извео је главнокомандујући закључак, да Турци намеравају истовремено напасти и на Хорватовића и на Ђунису. Зато је он заповедио 16. септембра Хорватовићу да буде у пуној бојној спреми и да отвори јаку артиљеријску ватру на непријатеља са Бобовишта и Ђуниса, чији се гарнизон састојао из свега пет хиљада људи, под начелством пуковника Клименко.

На дан 17. октобра у 7 часова изјутра турска артиљерија почела је да засипа гранатама српски одред, стојећи у огранцима Јастрепца, и десно крило Хорватовића. Једна лака и две горске батерије помагале су наступу српске пешадије. У подне у Св. Аранђелу навалили су Турци великом количином на десно крило Хорватовића и после упорне борбе потиснули су га ка Сушици, и затим даља ка висини над Здравинем. После тога око 4 часа после подне под окриљем своје моћне артиљерије, кренули су 5 великих турских колона са пуком кавалерије на Ђунис, преврнувши српске извиднице. Ипак су извиднице успеле да за собом разруше мост преко реке Расине код Великог Шиљеговца и тиме су ставили препону турској коњици. У предвечерје војска Хорватовића распоредила се на линији Гаглово, Мали Шиљеговац, пресецајући тако непријатељу пут за Крушевац.

Тога истога дана т.ј. 17. октобра Турци су од 8 сати изјутра почели енергично са наступом на Ђунис. Одбацивши Хорватовића на свом левом крилу, навалили су свима својим силама на Ђунис са Кревета, где им је био центар и са Љубеша, свога деснога крила. Њихов напад био је тако жесток и упоран, да је гарнизон Ђуниса био приморан да одступи, не успевши извести своју позицијску артиљерију. Три мине које су експлодирале успеле су да за неко време задрже бесан наскок турске коњице. Прошавши кроз Горњи Јастребац, српска војска нашла се на левој обали Моравске долине. Како би могли без опасности прећи преко моста и да би задржали турски наступ на Делиград, били су постављени против Вишовца благовремено три ба-

таљона војске уз две батерије. Овај слаби ослонац ђенерал Черњајев је појачао својом последњом резервом, гарнизоном Делиграда.

Под заштитом укрштеног огња својих батерија прешла је српска војска преко мостова па десну обалу Мораве, после чега су мостови били дигнути у ваздух.

Моменат је био страшан и узбудљив, цео штаб главнокомандујућег под командом начелника штаба Дохтурова, Кузминскога и Катаржи, узео је учешћа у руководству ових преправа¹⁰⁹. Око 50 козака јуначки су радили на спасавању позицијских топова.

Око 5 часова, када је ђенерал Черњајев из мале школе давао последње упуте за заштиту Делиградских позиција, почели су падати и експлодирати над станом главнокомандујућег непријатељски метци.

Истога дана почели су Турци жестоко да бомбардују и Алексинац. Са падом Ђуниса Турци су дошли до самога Делиграда, отсекавши тиме од центра Бански корпус Хорватовића, који је после свога отступа заузео позицију у близини Крушевца.

Рачунајући немогућом задаћом у исто време одбрану Алексинца и Крушевца, наредио је генерал Черњајев команданту Алексинца, потпуковнику Поповићу, да оде са својима деловима у Бању. 18. су Турци заузели Алексинац остављен од Срба, и почели су са својих најближих места засипати топовском ватром из својих тешких позицијских топова тек напуштени од главнокомандујућег Делиград. 17. увече отишао је ђенерал Черњајев са својим штабом на конак у Ражањ. Снег је падао, била је зима. У колиби где му је био приређен конак наредио је да се наложи пећ, у којој је на срећу на време нађена турска бомба.

Овде, не губећи присуство духа од трагичнога положаја на фронту, где је стојало више од сто хиљада Турака¹¹⁰, посветио је цео дан главнокомандујући наредбама за последњу одбрану српске земље.

Војска је била сосредоточена¹¹¹ код Крушевца. Био је у Сталаћу сачињен одио који је имао да пази, како би пресекао непријатељу могућност прелаза кроз долину.

С циљем да се на брзу руку начини позиција били су испитани западни огранци Мојсинске висине, као и лева и десна обала реке

109 прелазака преко реке

110 У сукобу код Ђуниса учествовало је 104.000 Турака уз 250. круповских топова и опсадним парком, а Срба је било свега 28.000 и 20 топова (прим. А. Ч.).

111 сосредоточена (рус.) = концентрисана

Расине. У Јасика саграђено је било утврђење са мостом за осигурање евентуалног отступа из Крушевца у Темнић.

Код Варварина били су пребачени преко Мораве два понтонска моста и била је предвиђена изградња утврђене позиције, која би својим опстрељењем¹¹² обухватила свих 6 рукава који су се ту стицали реке Мораве.¹¹³

На новој утврђеној линији готовио се непријатељу нови отпор. Но све је то било прекинуто мешањем моћне деснице рускога цара. Увече 13. октобра Цар Александар II наредио је брзојавом грофу Н. П. Игњатијеву, свому посланику, у Цариграду да затражи од Султана да сместа прекрати војна дејства против Србије, са угрожењем¹¹⁴ да ће у противном случају опозвати руско посланство из Отоманскога царства.

19. распространила се у Параћину утјешна и дуго очекивана вест о двомесечној примирју.

Српско-турски рат 1876. године свршио се тиме.

Стигавши следећега дана Врховни Главнокомандујући Кнез Милан, у пратњи ђенерала Черњајева имао је смотру војске и јашући око војске захваљивао је војницима за службу са самоодрицањем.

На дан 22. октобра појавило се у службеним новинама у Београду следеће саопштење: „Порта је примила двомесечно примирје с тим, да би то примирје још продужила на 6 недеља до закључења мира. Војни агенти утврдили су демаркациону линију. Примирје је почело 20 ов. мес. /октобра/, када је Порта престала са непријатељским деловањем. Као последица томе било је наређење, да и наши начелници с наше стране прекину војно деловање. Исто то је наређено и у Црној Гори.“

После два дана опростио се ђенерал Черњајев, предавши команду Хорватовићу, са војском.

Бринући се увек за своје потчињене, позвао је са фронта као и све појединце Русе, тако и руске добровољачке одеде, и отпутовавши у Београд, отпратио је и њих онамо, под начелством пуковника Меженинова.

16. априла стигао је ђенерал Черњајев у Србију. Од тога времена па до краја рата прошло је више од пола године. У трагичним

112 опстрељење (рус.) = домет

113 уливали у реку Мораву

114 угрожење (рус.) = претња

приликама људи се тешње везују један уз другог и тиме се дубље међу собом и упознавају.

30. октобра 1876 г. обратио се цвет српскога народа, у лицу његове ондашње интелигенције М. Г. Черњајеву са следећом историјски-проникнутом адресом:

„Дубоко уважени и премили вођо наш!

Када су Србија и Црна Гора развили свој барјак, руководећи се узвишеном мисли за искупљење Југословенства и целе хришћанске страдајуће браће на истоку, тада је и твоје словенско срце било потресено, и одрекавши се од мирнога и срећнога живота, ти си стигао са далекога севера, посветивши светој борби свој у биткама славно искушани мач.

И ми смо те примили са братском љубављу и са хришћанским одушевљењем предали смо у Твоје храбре руке барјак Југословенства. Поборник најправеднијега и најблагороднијега дела, Ти си високо подигао ту заставу показавши је целом свету. Борба је била и сувише неједнака, са малобројном младом војском, састојећим се из земљорадника и грађана, Ти си ступио у борбу са много боље наоружаном, искусном у борбама и пуно многобројнијом војском, коју је мухамедански свет сакупио у Европи, Азији и Африци. Но Ти си ипак славно издржао ову џиновску борбу у продужетку четири месеца и био си чешће победитељ него побеђени. Ти си био на југу наше отаџбине тврдом стеном, о коју се муслиманска сила непрестано разбијала и коју је она, додуше нешто и помакла, али свалити ју није могла.

Југословенска застава била је сва заливена крвљу, али није била заробљена. Она се још вије у ваздуху као знамен Твоје славе, нашег поштења и неугасиве Словенске наде. Нека говоре што хоће наши љути противници, али под њихову заставу пошли су сви источни народи који поздрављају и који желе победу, сва поштена и слободоумна Европа.

То је српски вођо заслуга Твоја и Твојих бораца, у којима си Ти сопственим примером утврдио храброст, постојаност и највише самоодрицање.

Но пошто нас Ти за време примирја остављаш, то ми сарадници на њиви српске просвете, рачунамо на своју прву дужност, да Ти тим случајем изразимо своје дубоко признање од лица претставитеља науке и одушевљених љубављу ка отаџбини душа целога Српства. Вечнаја благодарност Теби за све радости и жалости, које си Ти

са нама братски делио. Ти нас остављаш, но Твоје име остаће увек у устима нашим и успомена на Тебе неће се изгладити у нишим душама.

Желимо Теби срећан пут, на којему тебе прате благослови Срба и на коме ће Те догонити благослов Божији.

Када се Ти вратиш у своју сретну и могућну отаџбину буди, молимо Те, сведоком пред нашом северном браћом, о нашој топлој љубави и благодарности за ту велику помоћ, коју су нам они по својој беспримерној Великодушности указали.

Ти припадаш и њиховој и нашој историји. Ти си чвор који сада везује за сва времена северну и Јужну браћу. Кажи њима да Срби тврдо верују, да њихова братска помоћ неће ни у будуће оскудевати, док почето велико дело југословенског искупљења не буде окончано, њихову славу и срећу нашу.¹¹⁵

Исто тако је и ђенерал Черњајев о наоружаном српском народу, са којим је командовао за време од четири месеца, стекао најпријатније мишљење.

„Српски народ“ писао је он К. С. Аксакову, „је необично послушан и сношљив¹¹⁶, из њега се може створити прекрасна војска. Мени се врло често дешавало да сам у борбама морао да сабирам делове војске која је напуштала бојиште и враћати их у ватру, и то се понављало по више пута са једним те истим делом. Недостајало им је само праве организације а по највише добре команде. На више од хиљаду људи дошао је тек по један официр, када је искуство показало да је на сваких 50 војника потребан по један официр.

Срби су толико учинили, колико се може тражити да учини сељак, којему су уместо лопате ставили у руке пушку. Као доказ могу послужити бивше код мене 3 роте¹¹⁷ стојеће војске, из којих сам је сачино три батаљона, узевши у редове милиционаре. Без обзира на то што је обучених војника била свега једна четвртина, ови су се батаљони борили изванредно.

Као други доказ служи српска артиљерија, које је у погледу издржљивости била беспрекорна, а међутим била је састављена из ограничених кадрова, из милиционара другог реда“.

115 Ту адресу потписала су 46 лица, на челу којих је био Архимандрит Нестор професор Богословије, Сава Стрепсовић, [начелник] у министарству просвете, Милан Глишић, члан бироа за штампу (прим. А. Ч.).

116 сношљив (рус.) = издржљив

117 роте (рус.) = чете

Напред наведена адреса и писмо М. Г. Черњајева биле су међусобне оцене људи који су блиско стајали на делу у борби за словенску слободу.

Ипак одмах после тога, како је руски Цар замахом руке заставио турски мач, спреман да се коначно спусти на несретну Србију, руска такозвана либерална демократска штампа почела је особитим намерама да трза и грди све што је тако узвишено и дубоко потресало патриотски осећај у Русији.

Уједињење Словенства, настојање његово да се ослободи од многовековног угњетача, јуначка борба Српскога Књажевства, самоодрекујуће деловање ђенерала Черњајева, благородни порив руских добровољаца, све је та штампа исмејавала, критиковала и унижавала. Њен главни лист издавајући се у Петрограду био је „Голос“ /“Глас“/ под редакцијом Крајевскога, којему је М. Г. Черњајев увређен и напрасит написао писмо и позвао га на двобој.

У мору општег руског саосећања на словенској идеји, то су биле ништавне капљице, али ипак отровне капље, које су донеле М. Г. Черњајеву много узбуђења и горког преживљавања.

Ето како је на све те нападе одговорио за М. Г. Черњајева велики руски славенољубац Ф. М. Достојевски у свом дневнику писца за 1876 год.

„Ако се већ почело словенско дело, то ко би морао ако не Русија, стати на његово чело, у том је назначење Русије – и то је разумео Черњајев и подигао је руске заставе. Решити се на то, коракнути тим кораком – не, то не би могао учинити човек без нарочите снаге. Кажу да је то све из честољубља, да је он трагао за догађајима, тражио да се одликује. Но честољупци у таквим случајевима више воле да иду на сигурно, а ако и рескирају, то ипак до извесног предела; но под условима којима грози доиста неуспех, они без устезања напуштају дело. Сигуран неуспех неодложног војног дејства са самима Србима и без руске помоћи, предвидео је наравно већ давно Черњајев. Сада је већ и сувише тога познато, доста је о тој историји већ посијаного, а да би се у то могло сумњати. Али оставити то дело он није могао, јер се тај посао не исцрпљује само брзим војним успехом: у њему је будућност Русије и Славенских земаља.

„Нада његова дапаче и на брзу помоћ Русије у сваком случају није била грешком, јер је Русија на концу ипак произнесла¹¹⁸ своју

118 произнесла (рус.) = изговорила

велику реч. Кад би та реч била изнесена само нешто раније, то се Черњајев ни у чему не би преварио. О, многи на месту Черњајева не би хтели тако дуго чекати – и то управо честољупци и каријеристи. Ја верујем да многи од његових критичара не би издржали ни половину тога, што је он преживео. Но Черњајев је служио огромном делу, а не своме честољубљу и да је претпоставио да жртвује свиме, судбином и славом своје каријере, може бити дапаче и животом својим, али да не остави дело. То је управо зато што је он радио за част и слободу Русије и знао је то. Јер дело Словенско је дело руско и мора се решити коначно по самој Русији и по руској идеји. Остао је он такођер и за руске добровољце, који су се сви њему утекли, под његову заставу, скупили се за идеју, као к претставитељу идеје. Он их није могао напустити саме и доиста и у томе има великодушја. Колико њих од његових критичара би на његовом месту оставили све и сва – и идеју, и Русију и добровољце, колико их тамо има! Јер треба да се каже истина.“

Компетентно мишљење Достојевскога није било једино, оно је изражавало осећаје и мисли целе патриотски осећајуће Русије.

Дубоко у јесени враћао се из Крима Цар са Царицом у Петроград и зауставили су се на путу у Москви. 29. октобра у великом дворцу у Кремљу¹¹⁹ био је велики излазак. Тако се називала дворска свечаност, када је Цар на челу царске породице и величанствене процесије полазио из унутрашњих одаја, кроз дугу вереницу огромних сала, у цркву на службу.

Русија се узбудила, осећајући близину ратне грозоте и зато се велика количина народа скупила у Москви, желећи да чује високо царско слово.

Огромне сале дворца биле су толико препуњене, да је церемонијал-мајстор са трудом могао да ослободи уски пролаз за процесију. Кроз величанствене „црвене степенице“ по високим, покривеном сукном помосту, који је пресецао велики Кремаљски трг, усред мора препунивших га глава, Александар II ступио је под сводове Успенскога Сабора /Цркве/, како је то било уобичајено у знаменитим данима руске историје.

119 Кремљ је стародревна цитадела Москве. Усред његових зидова, овјенчаних баштама, простиру се величанствени дворца и неколико старинских цркава и државних зграда (прим. А. Ч.).

На повратку у двор примио је Цар поднету му „главом града Москве“¹²⁰ хлеб - сол и при потпуној тишини изговорио је речи примљене од велике масе са осећајем великог усхићења.

„Ја знам, рекао је цар у свом говору, да цела Русија заједно са мном узима живо учешће у страдањима наше браће по вери и происхођењу, али за мене су интереси Русије више свег и ја бих желео да до крајности поштедим драгу руску крв.“

Затим дотакавши се дипломатских преговора о побољшању живота балканских хришћана, Цар је завршио свој говор са следећом угрозом:

„Ако али ја увидим, да ми¹²¹ не добијемо то, што смо у праву да тражимо од Порте, то ја имам чврсту намеру да делујем самостално и уверен сам, да ће се у таквом случају цела Русија одазвати на мој позив, када ја то нађем за нужко и када ће то част Русије тражити. Да нам помогне Бог да испунимо наше свето призвање.“

„Неколико пута за време говора Цара, пише кнез Мешчерски у својим успоменима, проносио се салом трепет општег усхићења, а при последњим речима грануло је такво „Ура“ да је било страшно. Буквално су се тресли и патос и стакла. Царица је плакала, као и многи присутни“.

Овај говор Цара, дошавши до М. Г. Черњајева, пребивајућег у Србији, био је циљ и овенчање његове четирмесечне борбе. И тај говор побудио је њега, заштитника сведока страдањима српскога народа, да се обрати на рускога Венценосца¹²² са следећим писмом:

„Најмилостивији Царе!

Када је Србија дорасла до тога закључка, да се њезин даљњи опстанак под муслиманском власти без коначног моралног распадања не може више продужити и подигла заставу независности Јужнога Словенства, ја сам решио да се свецело посветим тому хришћанскоме и човекољубивоме делу.

Ја сам тврдо веровао да је после великога дела ослобођења милиона Твојих поданика, Тебе Царе, предназначено Провиђењем, да испуниш завет Твојих царских предака – завет ослобођења јединоверних и родних Твоме народу племена.

Но ја сам разумео да Твоје царско решење не може да уследи одмах и да се моја скромна задаћа састоји, у томе, да задржим напор

120 Старешина градске општине (прим. А. Ч.)

121 То јест велике силе (прим. А. Ч.)

122 Венценосац (рус.) = крунисана глава

муслиманске силе на земљу, поверивши мени своју заштиту, док се није разлегло Твоје царско слово.

Ја нисам тражио победе и славе, ставивши се на чело мирних грађана који су посегли са оружјем на тридесет пута силнијег непријатеља.

Када је мала Србија објавила рат Турској империји, било је мало људи у Европи, који нису рачунали да ће њено постојање трајати свега данима, сећајући се како се недавно током неколико недеља решавала судбина првостепених држава¹²³ равноправних противника.

Ја сам чврсто веровао, Царе, у Твоје предназначење и та нас је вера спасла.

Сама Србија, одсечена од целог света строгим блокадом, водала је борбу против целог муслиманског света за време од четири месеца. Из дана у дан бивала је борба све тежа, по мери тога, што су муслимани журили хиљадама са трију страна света у помоћ својим истоверцима, а хришћани остали су равнодушни ка томе неједнаком боју. Руски крстоносци¹²⁴, долазећи овамо по десетину, саставивши под мојом командом пукове, а којих је било свега на почетку рата 640 официра и 1806 нижих чиновна /војника/, нису наравно на утегама рата могли имати решавајућег значења.

Српски народ, обраћајући свој пун молбе поглед ка северу, и не видећи од туда помоћи, поникнуо је главом и сва моја нада да избегнем погром, легла је на примирје, које настало тек онда, када смо били згажени неравномерним превасходством непријатељских сила.

Пред заузећем Ђуниса било је сосредоточено на Морави турске војске око 104 хиљада и 250 круповских топова, са опсадним парком, чему смо ми могли супротставити свега 28 хиљада људи и 120 топова.

Скончавши своју скромну задаћу, ја се усуђујем да прикажем Твоме најмилостивијем погледу, Царе, истински положај те стране, чекајући од Тебе своје спасење од вањских непријатеља и од унутрашње неуурежености.

Србија је исцрпљена неравномерним напрезањем сила, у неравној борби. Три округа: Зајечарски, Књажевачки и Алексиначки претворени су у пустињу. Народ се исто као и Бугари, бежећи од турских зверстава и то њих око 200–300 хиљада, упадао у суседне округе и код наступајуће зиме остаће већим делом без крова. Спашена одведена стада, која представљају једини спас од глади, с прекидом

123 Француско-немачки рат 1870 г. (прим. А. Ч.)

124 крсташи

подножне хране /траве/ погибају и прехрана настрадалих житеља пашће свом тежином на житеље више удаљене од војних деловања. Благајна је потпуно истрошена.

Но без обзира на свој сиромашан положај, ја верујем, да ће српски народ на Твоју прву реч, Царе, учинити последњи напор, како би по мери својих снага узео учешћа у испуњавању Теби предначеног великог циљ и да се по Твојим мудрим указивањима препороди ка новом животу.

17 новембра 1876.

Београд.

Верноподани слуга

Михајло Черњајев

генерал-мајор у оставци.“

Приближно у то исто време т.ј. новембра месеца позвала је руска влада М. Г. Черњајева у Кишињев, са циљем да њему повери поруку српској влади, чији садржај он није одобрио и зато је то отклонио да прими на себе.

На његову молбу да сме да остане у Русији, било му је одређено да живи у Кијеву, док му је породица и све пријатељске везе биле сосредоточене у Москви и Петрограду. Да се настани у Одеси, ближе будућем позоришту војног деловања, било му је такођер забрањено и остављен му је избор или Кијев, или да оде у иностранство. Он је с тешким срцем претпоставио ово последње.

Опет Беч, Париз, Лондон и острво Јаит, то су биле етапе његове невољне скитње.

22. децембра писао је М. Г. Черњајев из Беча И. С. Аксакову: „Положај у Србији веома је затегнут; ако наша влада не укаже стварну помоћ Србима, то они сами са 2.000 наших добровољаца не могу да продуже рат. Говори се да је о томе Србија официјално изјавила нашем генералном конзулу. Отправка онамо ђенерала Никитина, без довољно средстава, одмах га је поставила у незгодан положај, како односећи се на добровољце, тако и у односу спрам српске владе.

Као последица тога он не може да ради самостално, већ је принуђен да изглади дела. Ако би ја имао тај милион рубаља на почетку рата, то би могао да начиним из Србије верну страну руске владе, али сада ова средства нису довољна, а кроз два месеца већ никаква средства неће моћи тамо да помогну. Само подстрек рускога друштва ка борби, без праве саобразне потребама помоћи, довео је до садашње-

га неспоразума међу Русима и Србима. Да попуни ту празнину лежи сада потпуно на нашој влади. Независно од материјалних средстава исто је тако неопходно, да наша дипломација стварно изрекне своје мњење односећи се на користи, које Русија за случај успешног окончања рата може да обећа. Немогуће је у том случају да се Србија постави у мање угодне услове него Румунија, т.ј. независност са титулом краљевства и територијално повећање. Како би се народ потстрекао да ратује треба му се указати на постојећи циљ, а не на несретно *status quo ante bellum*. Као последица вазалних односа са Турском, Аустрија, благодарећи уговорима са истом, учинила Србију слободном пијацом за себе ради продаје својих производа. У Србији не може се развити ни један слободан занат.“

У Праг је он отпутовао, да би се упознао са чешким расположењем односно опште-славенског питања. Одсевши у гостионици – било је то на сам Бадњак – отишао је у православну цркву на поноћну [литургију]. Црквена порта била је окружена мноштвом народа, када је он дошао. Цео Праг желео је да види представника словенске солидарности.

На тргу пред гостионом, окруженом полицајцима, маса која је пратила М. Г. Черњајева, увидела је одред артиљерије уз неколико топова. Прошавши кроз низ препрека у своју собу, примио је ђенерал Черњајев неколико видних чешких политичких радника, који су пожурили к њему. Оживљени разговор са њима био је наједном прекинут ступившим у собу аустријским чиновницима, који су тражили од М. Г. Черњајева да сместа отпутује из аустријских предела. Никакви протести, нити позив на законитост својих докумената нису имали деловања. Бојећи се сачувствених демонстрација масе, било је предложено М. Г. Черњајеву да напусти хотел стражњим излазом. Ту су у узаној улици стајала кола уз три полицајца која су одвезла М. Г. Черњајева на станицу. На путу до француске границе пратили су га два жандара.

Француска 1876 год. тек што се опорављала од рата 1870 год., када је Пруска од ње отргла Елзас и Лотарингију. Заузета залечењем својих рана, она готово није обраћала пажњу на вањску политику и делом на словенско питање. Па ипак је преса француске столице саосећајно забележила долазак М. Г. Черњајева у Париз, а једне новине са својственом Французима оштроумном лакомисленошћу, описујући српско-руског ђенерала, саопштиле су читаоцима, да његов нос предосећа Турке.

Неколико дана пре знаменитог изласка у Кремљу, на ручку код Лорда-мера у Лондону, премијер-министар Биконсфиљд-Дизраели грозио¹²⁵ је да ће Енглеска без колебања објавити рат оној држави, која ће се решити да поколеба мир у Европи. Било је јасно да је стрела његове мржње била упућена на Русију, покровитељицу Словена. Али опозиција на челу са Гладстоном, била је другог мишљења и позвала је ђенерала Черњајева у Енглеску, где је био предметом великих овација.

Концем зиме 1876. године кренуо је Велики кнез Николај Николајевић старији, у виду предстојећег рата, у Кишињев, да уреди тамо пребивалиште за Цара и свој штаб.

125 претио

IX

*Русија објављује рат Турској. Повратак М. Г. Черњајева
у Русију. Пријем код Цара. Отправка на Кавказ.*

12 априла 1877 г. у Кишињеву у присуству Цара, пред фронтом армије, прочитао је Архиепископ Павле манифест о објављењу рата Турској.

Сазнавши о том великом догађају из новина, пожurio је ђенерал Черњајев опетовано да моли за повратак у отаџбину. Дозволу добио је брзо, али са наредбом да се јави право у Кишињев, у противном, Јављено му је, да ће бити сместа ухапшен.

„Деветог дана после објављења рата, прича М. Г. Черњајев, стигао сам већ у Кишињев. На станици састао сам се са Столипиним, који је после добио командовање над корпусом. На његово питање где ћу одсести, ја сам одговорио: у гостионици. – Отседните код мене, предложио ми је Столипин, пошто је мени већ додељен стан. У Кишињеву све су куће већ препуњене, продужио је он, пошто је Цар већ стигао, а са њиме и сва његова огромна свита.

16. априла рано изјутра ја сам још лежао у кревету у истој соби где је спавао и Столипин, када су ме наједном почели будити и слуга ми јавља, да је по мене дошао жандармеријски пуковник. Мене је синнула мисао да ме желе ухапсити и некуда послати. На столу око мене лежали су моји документи, ја сам се пожurio да их сложим и пробудио сам Столипина, молећи га да у случају мога хапшења, о томе обавести моју породицу.

Он није могао да верује да би ту могла бити било каква клопка. Установило се је, да је жандармеријски пуковник дошао са позивом, да се јавим тога јутра у 9 часова ђенералу Мезенцеву. Сада сам се ја смирио и напао сам жандара зашто ме је пробудио тако рано. Он се почео извињавати и рекао је да је то учинио стога, што је мислио да ће ме тако рано ујутро сигурно наћи код куће. Одлазим ђенералу Мезенцеву. Он ми је саопштио да ће ме Цар примити истога јутра, пола сата пре општег пријема, али ми је заповедио да у разговору не будем јогунаст. То је већ Бог зна шта, изјавио сам ја Мезенцеву, – није ваљда већ дошло до тога, да сумњају у моју способност и умешност разговарати са Царем?! Пошто сам био у оставци, ја сам се јавио у фраку. Цар ме је дочекао стојећи и није ми пружио руку. Учинио ми се страшно промењен, особито очи имали болестан, блудећи израз.

– Ти си мене преварио, срео ме је Цар са укором. Ти си дао реч, да нећеш путовати у Србију. – Ја сам дао реч Вашему Величанству, изјавио сам ја, да нећу путовати у Херцеговину, које је Ваше Величанство назвало разбојницима. Ја сам био у Србији. – Да, но зашто си ти Милана прогласио краљем? Ти си мени тиме причинио много немира и стрепњи. – Ја нисам видео другога средства, Ваше Величанство, да принудим Србију да продужи борбу. Мени је било потребно да им укажем циљ за који се води борба. Објавивши Кнеза Милана Краљем, ја сам им показао тај циљ, циљ пуне независности Србије. – Но ти си затим био у Прагу. Ти си ме скоро посвађао са мојим другом и суседом аустријским царем, сурово је продужио Цар. – Ја сам доиста био у Прагу, Ваше Величанство, но пошто сам ја у то време био спроводником словенске идеје, то сам морао да посетим аустријске Словене, да би сазнао смер њихових умова и како се они односе ка тој идеји за коју сам се ја борио. Сада али, када сте дело независности Словена Ви, Царе, узели у своје моћне руке, ја сам одустао од дела. – Но оставимо све то. Нећемо више говорити о томе што је било. Ја ћу настојати да све то заборавим. Ја тебе извињавам и праштам ти. Сутра ће изаћи заповест о повратку твоме на службу. – Цар је завршио разговор и пружио ми је руку.

18. априла био сам опредељен на службу, а следећег дана ја-вио сам се поново Цару, обукавши мундир ђенерала Дохтурова, који ми је био и тесан и кратак на рукавима. Запазивши то Цар је у шали рекао да сам пре сличан полицамајстору, него ратном ђенералу. Затим, прошавши даље, окренуо се и љубазно, и по изгледу као извињавајући се, као околишајући рече: „Ја те шаљем на Кавказ, ти си тамо служио и добро познајеш страну.“ Ја сам пребледео. Удаљење на Кавказ из словенских земаља, где сам стекао поверење и знао противника противу којег је сада имала дејствовати наша армија, а не српска милиција, наоружана са подареним од нас старом севастопољском артиљеријом, то је била већ крајња немилост спрам мене. – „Ја нисам служио у Закавказју, Ваше Величанство.“ – „Но ипак, јави се министру војном, он ће ти дати упутства по том случају. Уосталом не, не иди /Цар се сетио непријатељског односа министра војске спрам мене/, он ће теби писати.“

Та наредба о удаљењу мене са главног позоришта рата на Кавказ била је од мене примљена као старање оних који ми нису добра желели и жељама којих је Цар против своје воље удовољио. То је било учињено такођер и под утицајем аустријског војног агента,

кроз којег је Аустрија настојала да ме што даље удаљи од Словена, за ослобођење којих је Русија решила продужити рат, који су почели Срби под мојом командом.

Такође јавио сам се и Великом Кнезу Николи Николајевићу. Главкомандујући ме љубазно срео са речима: „Дакле почињемо ратовати, – јеси ли задовољан?“ – „То зависи од тога са чиме почињете“. – „Под мојом командом ће бити око 200.000 људи“. – „Онда ћете бити тучени“. – Велики Кнез чак подскочи: – „Како можеш ми тако рећи, када си се сам толико дуго држао са својим Србима.“ – „Вама је потребна војска од најмање 500.000 људи, – у противном Ви нећете стићи ни до Балкана.“ – „Ја и не мислим да се зауставим на Балкану, већ се надам доћи до Цариграда.“ – „Ако је то тако, понових отресито, Ви ћете бити тучени, јер је Ваша војска премалена поред многобројне војске Турака, као и према величини фронта на коме ће се ратовати.“ – Велики Кнез није хтео да се сложи са мојим мишљењем, али пак два пута је молио Цара да ме задржи уза се, али је два пута његова молба била категорички одбијена. У међувремену Велики Кнез Намесник био је упитан према обичају телеграмом, – хоће ли он мене примити у своју Кавкаску армију. Одговор је био следеће садржине: – „Знајући самосталну нарав Черњајева плашим се неприлике; сем тога сва командна места већ су додељена, а незгодно ми је одузети неком команду па да је пружим Черњајеву.“

И поред оваквог одговора Великог Кнеза Михаила Николајевића, ипак су ме упутили код њега на Кавказ. Затекох Кнеза Намесника у Александропољу. Примео ми је строго – званично и почео је са тим да му све успева, победа следује за победом. О томе, што је било у ствари, већ сам био обавештен. – „Ваше Височанство, стојим Вама на расположењу, овамо сам дошао по жељи Цара а не зато да добијем ордене и награде“. – „За сада, – рече ми Велики Кнез – ја немам ниједне јединице, коју би могао ставити под Вашу команду, али, ако се буде нашла – даћу Вам оно што одговара Вашем чину.“ – Према тој изјави, пошто сам био бригадни генерал, требало би да добијем само бригаду. Али ипак остадох у Александропољу, код војних болница – јединице нисам добио.“

Та тешка и недгодна ситуација и недостатак стварне делатности, побудише М. Г. Черњајева узети одсуство ради болести код Великог Кнеза Намесника и отићи у Пјатигорску бању, где је и остао до краја Руско-Турског рата 1877–78 године.

Међутим на Балканском полуострву руска војска после незгодног почетака и тешких губитака, који је М. Г. Черњајев предсказао, – победоносно стиже на праг Цариграда. Изгледало је да се силом и славом крунише хиљадугодишња историја Русије, која ће заједно са ослобођеним Словенством расцветати необичајно, како духовно, тако и материјално. Кључ од врата Црнога Мора, Словенскога мора прелазео је у руке велике словенске државе.

Руска војска стајала је у Сан-Стефану, спремна, да у једном налету заузме Цариград. Скобељев са својом дивизијом се налазио у Чаталци 15 км од Цариграда. – „Код мене је 40.000 људи, – ја могу за три сата освојити град“ – казао је он Немировићу-Данченку. – „Михаило Димитријевић“ – питао га много доцније у пријатељском разговору М. Г. Черњајев – „зашто нисте заузели Цариград?“ – Скобељев се сав стресе и размисливши мало одговори: „Имате право, требало је да га заузем, али нисам се решио на то.“

Изгледало је у оно време, да потискивање Отоманске Империје из Европских предела била је ствар, која се очекивала сваког дана, те Султан сакупи своју архиву као и своје благо и напусти Цариград. На азијској обали био је за њега сазидан привремени дворца а престоница би требала да постане Бруса. На Пера, главној улици Цариграда, биле су чак подигнуте трибине за очекивани улазак Руских трупа. То изгледало као нормалан завршетак Руске победе, као и закључење мира са Портом без посредника.

У годишњицу ослобођења сељака у Русији у Сан-Стефану 19. фебруара 1878. г. између Русије и Турске били су потписани услови привременог мира. Али Енглеска, пославши 6 монитора у Мраморно мора /где би они могли бити затворени као у клопци/ запрети Русији ратом. На то Александар II зажелио да закључи коначни мир са Портом, заједно са другим великим државама.

Бисмарк је то схватио као извесну слабост Русије, која се плаши да ће доћи до новог крвопролића.

На Берлинском конгресу представник Русије, старац кнез Горчаков није могао могао одолети мржњи „Гвозденог канцелара“ који је уз припомоћ Дизраелија и Андрашија, гледао да према могућности уништи плодове Руске победе и утицаја на Балкану. Признајући свој пораз на Берлинском конгресу, кнез Горчаков се показао у свом рапорту Цару, да Берлински трактат јавља се као црна страна његове дипломатске делатности.

Али ипак, и поред тога да Европска коалиција са Бисмарком на челу гледала да нашкоди што више Русији и Словенству, руска крв просута по Балканским планинама није била узалуд проливена и на Балкану су се јако измениле прилике, које су увелико олакшале живот хришћанског становништва.

Од бугарских и македонских области била је основана Кнежевина Бугарска али бугарска Добруџа била је присаједињена Румунији, која је постала самосталном кнежевином. Црна Гора добила је незнатне територије на југу са Барском луком на Јадрану. Босна и Херцеговина потпадоше под времену власт Аустрије.

Што се тиче Србије, она је могла са пуним правом да очекује бољу судбину, него што је доживела. Србија је започела рат за слободу своју и своје браће, па је водила тај тежак рат до свог коначног слома и исцрпљености.

После четворомесечног одмора од ратовања 18. фебруара 1877. године, кнез Милан закључи мир са Портом на условима: *Status quo ante bellum*. Кнез је био принуђен против његове воље, да прими услове мира које му Турци понудише, – пише пуковник Катарџи М. Г. Черњајеву, – „потписао га је са растргнутим срцем. Ја сам био сведок његовог очајања, али другог излаза он није имао. Он је писао Цару /јављам Вам то у поверењу/ молећи га да се отворено изјасни у својим намерама односно Србије, која је готова поново ступити у рат, ако јој се да нада да ће добити новчану помоћ. На то следовао је одговор: „Србија ће самостално решити своју судбину. Нека ратује или нека се мири – како год захтевају њени интереси“. Трећег дана после пада Плевне, 1. децембра 1878 године. Србија се поново зарати са Портом, 23. истог месеца генерал Гурко освоји Софију и успостави везу са српском војском, која је већ заузела Пирот и Ниш. Ти градови су ушли са нешто територије од старе Србије у састав Кнежевине Србије. Али, у дирљивој бризи о „болесном човеку“ /како су онда у Европи звали Високу Порту/ – европска дипломатска комисија остави њој Ново-пазарски Санџак, – како не би изгубила везу са Босном и Херцеговином, иако су последње потпали под власт Аустрије. На тај начин Србија је била отсечена од Црне Горе, од њихове заједничке границе – реке Лима.

Августа месеца руска војска почела је напуштати своје положаје код Цариграда враћајући се у Русију – што је дало повода енглеском дипломату Лојарду да се нашали: „Када су се Гали попели на Ка-

питолски зид – гуске су почели викати, – ми смо викали као гуске¹²⁶ па су Руси поплашили!“

У Русији уопште, а у патриотским круговима особито, услови Берлинског конгреса изазваше дубоку потиштеност, нити пак Словени беху задовољни.

И.С.Аксаков у пуној сали Московског добротворног друштва изрази своју искрену жалост, да су се прилике тако окренуле и да углед Русије страда, те је зато био времено у немилости царској, те је био послан на становање у своје имање, које се налазило у Московској области, без права да га напушта без одобрења власти.

М. Г. Черњајев, после досадног боравка на Кавказу, пошто није добио ни једне јединице под команду, вратио се у Москву. Његова популарност, као борца за словенску идеју, толико се укоренила у сазнању руских људи, да се он није могао појавити у оно доба на улици а да га маса света не опколи приређујући му бурне овације. – „Лично сам видео – каже Д. Љубимов у својим успоменама у „Возрожденију“ – како су хиљаде људи трчали за њим на Позоришном тргу у Москви.“

Скоро у исто време стигне у Москву депутација од Чешког народа и у сали московске гостионице „Московски базар“ у присуству чланова Словенског Комитета са И. С. Аксаковим на челу, предала је М. Г. Черњајеву као дар чешког народа почасну сабљу на оштрици које са једне стране би урезано: „Словенском хероју М. Г. Черњајеву“ и са друге: „Хришћанству, Човечанству, Братству“. – „Са великим одушевљењем – било је написано у повељи чешког народа – пратили смо Вашу делатност, битке у којима сте били као командант. Вештину, са којом сте састављали пукове, за време самога рата, у читаве армије. – Вашу моћ одолевања свима препрекама, који су Вама стајали на путу; сигурност са којом сте победили све недаће, које су се јавиле у почетку рата; Ваша лична храброст и знање, са којима се Ви тако сјајно супротставили свим нападима, са младом и неискусном војском против далеко јачег и многобројнијег противника и са великим успехом сте бранили поверени Вама терен. Све то смо ми дели, поштовали са пуно признања, љубави и поштовања ка Вама и то се увек будило у нашим душама, чим би се сазнало о тим Вашим делима.

Иако Српска војска није одолила надмоћном непријатељу, иако се ратна срећа за један тренутак се окрене на другу страну, –

126 Пославши 6 монитора у Мраморно море (прим. А. Ч.).

Ваше заслуге на том пољу ништа, се нису смањиле, нити се отегнула минута када ће доћи време ослобођења свих Балканских Словена. Ваша делатност у том рату увек ће остати славом исписана у историји словенских народа.

Благосиљаће се Ваша решеност, са којом сте без колебања и са презирањем личне опасности као човека и храброг војсковође, који се прославио победама над хордама Азијата у далеком Туркестану – почели рат ради Словена – браће за наше заједничко словенство.

Благословени сте зато, да сте својим примером почевши рат, изазвали у целом руском народу вољу да се помогне свим подјармљеним Словенима.

Само за то, што сте позвали Руски народ на светску позорницу – следи Вама благодарност свију словенских народа.

Ради тога, захвални Вама, што сте учинили за време рата Србије са Турцима, ми, Чеси, Чехословаке као знак наше пажње поклањамо Вама почасну сабљу. Нека она Вас подсећа у свако време на 1876. годину и све оно што се у тој години догодило. Нека она служи као доказ и сведочанство, да смо будно пазили на ток овога рата, као да смо и сами у њему учествовали. Нека она буде доказ да оно, у име чега сте све напустили, па и животом својим рескирали, – има на својој страни цео чешки народ, у Чешкој, Моравској, Шлеској и међ Словацима и да ми са том мишљу живимо, тим више да морамо се борити да се очува наша словенска народност.¹²⁷

У кратком одговору захвалио је М. Г. Черњајев чешкој депутацији: „Душевно се радујем примајући тај драгоцени дар као видни знак ојачаног сазнања словенске узајамности код Чешког народа.“

После свог принудног „пребиванија“ на Кавказу, станујући у Москви, М. Г. Черњајев није видео за себе никаквог напретка у служби, нити добио никаквог упута на дужност. Желећи имати више слободе он се пензионисао, што му је дало могућност и путовати несметано у иностранство.

Судбина Словенства, а Српског народа нарочито, узнемираваше и даље М. Г. Черњајева тим више, да у то доба Кнез Милан круто поведе политику за Аустрију, гонећи русофиле, којима је на челу стајао Митрополит Михајло. Такве су биле тужне вести од приватних дописника и новина, које сустизале у Русију.

127 У име Чешког народа та повеља била потписана И. Скрејшовским (прим. А. Ч.).

У исто доба требало је у Србији спровести прву железничку пругу. Кома ће бити дана за то концесија, и какав ће то примити правац, – све то било веома важно за Кнежевину.

Политички програм М. Г. Черњајева, имао је правац зближења Русије са осталим Словенским државама и са Француском, где је такође била тенденција зближавања са великом северном државом ради ослонца, које се за време цара Александра III испољило као Франко-Руски савез.

Имајући намеру да помогне ствар Француза Бонту, који се нудио да подигне железничку пругу у Србији, М. Г. Черњајев хтео спасти Кнежевину од економског и политичког притиска Аустрије.

Сем тих политичких корака, одлазећи за Србију он је хтео испунити своју намеру да подигне споменик руским војницима, који су погинули за слободу Србије. Новац за ту сврху брзо је прибавио прилозима у Русији.

У Србију је он стигао са југа и заустави се у Нишу одакле још мало пре на њега били послати пукови турског низама. Овамо, у Ниш послали су му М. Мијатовић, редактор „Истока“, Војин Радуловић, Лазар Трифковић, С. Х. Тома на челу још 62 лица поздрав из Београда: „Многопоштовани Михајло Григорјевић, ми Словени-Срби шаљемо Вама, најдостојнијем Словену-Русу наш срдачни поздрав. Чекали смо Вас на обали Саве а неки од нас отишли су чак у Панчево, да Вама лично изразе своју радост због Вашег доласка ка нама. Али прву радост доживео је наш славни Ниш. „Они, што су са сузама сејали – са радосћу ће жњети“. Ви сте са нама заједно са сузама сејали – сада ћемо заједно се радовати гледајући жетву. Иако наша жетва није обилата, а и кукоља у њој има, што јој смањује вредност ипак се надамо да ће наша земља, са великим тешкоћама обрађена дати богат плод. Онда ћемо се опет радовати. Па ако у то доба Вас и неће бити са нама, увек ћемо са много љубави и поноса сећати се имена верног сејача словенства – Вашег имена, поштовани Михајло Григорјевић, па ћемо у мислима послати Вама нашу захвалност и најбоље жеље.

Ми, Београђани, чекамо Вас, па се надамо да ово наше очекивање неће бити узалудно.“

Осећајно и ватрено, као да се тицало његове личне судбине, М. Г. Черњајев исто тако пратио ток догађаја на Балкану, где је значај Русије све више се потискивао Аустријом.

Дошавши из Ниша у Београд и упознавши политичку ситуацију на лицу места М. Г. Черњајев каже у свом писму упућеном у Мо-

скву И. С. Аксаков: „Србија се формално претворила у Аустријску покрајину а Кнез Милан у аустријског чиновника, који се кида само да докаже своју преданост Хабсбурговом Дому. Барон Херберт¹²⁸ је овде пуновласни домаћин под окриљем кога Српски Кнез без броја троши аустријске дукате.“

М. Г. Черњајев је био убеђен да ће доћи скоро до државног удара /преврата/ чим се народ мало дође к себи, а јединство целог српског племена сем Црне Горе, гледао као непреложни факат.

У таквој ситуацији он је налазио, да је боље привремено оставити само једног секретара у Руској делегацији, – и озбиљније и безопасније. Иако је био веома љубазно примљен од Кнеза Милана, после аудијенције М. Г. Черњајев разумео да о француској концесији не може бити ни говора.

„Железничку пругу – пише М. Г. Черњајев Аксакову – дао је Српски Кнез Мађарима на подизање и она ће саставним делом бити пруга од Пеште до Врања.¹²⁹ Остало је само да то Народна Скупштина потврди што ће сигурно и да се обави ових дана. Банка, која ће реализовати капитал – аустријска, клерикална аграрна Банка у Бечу /Ландербанк/. Жалосно, хиљаду пута жалосно“ – тим речима завршава М. Г. Черњајев то своје писмо.

Рат с Турском коштао је Русију четири стотине хиљада живота руских војника и милијарду триста хиљада рубаља ради тога да Аустрија заузме западни део Балканског полуострва. Такве трагичне последице М. Г. Черњајев налазио да су дошле ради несхватања историјских путева Русије од ондашње Петербуршке владе.

Место за споменик М. Г. Черњајев изабрао близу града Алексинца удаљено око пола километра од вароши на обронку Рујевице одакле се лепо видео цео град као и околна панорама брда и долина, са сребреном траком Мораве, која протиче том равницом.

Споменик има облик високог обелиска са крстовима одозго. У подножју урезане натписе на српском и руском језику: „Болши сея любве никтоже иматъ, да кто душу свою положитъ за други своя“ Јована гл.15 ст.13 и друге: „Споменик у бојевима изгинулим руским добровољцима који 1876 г. дођоше у помоћ Србима за време неједнаке борбе њихове с турском царвином“ и „Подигнут од њихових земљака 1880 г.“

128 Посланик Аустрије у Београду (прим. А. Ч.).

129 Преко Београда и Ниша (прим. А. Ч.).

Х

Смрт Цара Александра II. Мишљење М. Г. Черњајева о преносу престонице из Петрограда у Кијев. Наименовање М. Г. Черњајева за Туркестанског Генерал-губернатора. Његова делатност у Туркестану. Конфликт са Афганцима. Позив да сместа дође у Петербург и његово хитно опозивање из Туркестана.

1. марта 1881 године, када, је Александар II у Петербургу пролазио обалом канала Катарине II – под његова кола беху бачене две паклене машине јаког дејства, од чије експлозије Цар Ослободилац би тешко рањен и истог дана умре.

Под тим тешким утицајем немилостивог догађаја, мислећи о томе, М. Г. Черњајев дође на мисао да до тог злочина не би дошло у случају да је године 1878. Цариград дошао у руске руке, – јер би у том случају стваралачко-национални дух Руске Империје безувек би ућутао мисли и жеље незадовољних, које се крило до сада, а сада се испојило у атентату. Под претпоставком да би Цариград био Руски, ваљало би и престоницу на југ, у Кијев, који је био колевка руске историје, пренети.

„Од времена када су били позвани Варјаги /Викинзи/“, писао је он имали смо пет престоница и то: Новгород, Кијев, Владимир, Москву и Петербург. Ово премештање, наравно, имало је својих мана, као што заостанак у култури, али, у исто време сачувало је нама онај елан младог племена, које је било способно да изради своју властиту културу и испунити свој историјски задатак.

Доба Петербурга - је доба учења. Владе су се саме училе у Европи, па се гледала да се познање пренесе на народ. Однос између владе и народа био је отприлике као учитеља са ученицима.

Та педагошка улога Петербурга у току сто педесет година тако ушла у крв и месо његовог становништва од великих људи до најмањих, прошла је у мочварно земљиште његово, окужила ваздух. Стога је јасно да ма како паметан човек не би наметнуо своју реформу – ова реформа ће бити увек прожета тим школским духом који грешити против стварности и ма каква ће влада дати слободе народу – она неће гледати на народ друкчије него на школску децу па ће приметно рушити оно чему сама тежи.

Са премештајем престонице у Кијев, питање Пољског краја и Прибалтике отпали би сами собом, наш утицај у Турској и Персији по-

стаће 10 пута јачи, Кавказ би постао потпуно руски а наше покрајине у Средњој Азији би кренули би путем напретка и привржености Русији. У економском погледу богатство Кавказа, Донске области и Крима даће могућност да се побољша наша финансијска моћ и да ће инвестиције за уређај на новом месту. Али главна корист ће бити у моралном погледу, јер ће ради тога наступити на позорницу оне силе, које туђински и преживели Петербург никада веће моћи позвати.“

Ступање на Руски престо Императора Александра III било је преокрет и у животу М. Г. Черњајева. Још као престолонаследник, за време српско-турског рата Александар III увек је према њему показивао своју благонаклоност. Сада, када је после дугог боловања умро генерал губернатор Туркестана К.П. Кауфман, који је 15 година управљао тим крајем, Цар изабра на његово место, сасвим неочекивано за чиновничке кругове Петербурга, пензионисаног бригадног генерала М. Г. Черњајева, који је у то доба становао у Москви, пошто је био у немилости код Александра II ради тога, да је био на челу словенског покрета.

Лето 1881. године М. Г. Черњајеву било је понуђено да проведе са својом породицом на имању Вишњаково, које је било близу станице Подсолнечнаја, која је лежала на „Николајевској“ прузи, која веже Москву са Петербургом. Сељаци села Подсолнечноје сазидали су о свом трошку велику благолепну цркву Николаја Чудотворца али духовне власти нису дали дозволу да та црква проради – како не би одузела дохотке околним сиромашним црквама.

Сељаци изгубивши сваку наду да ће њихова црква бити отворена, хтели су већ да пошаљу молбу о томе директно у Двор, када су прочули, да у њиховој непосредној близини налази М. Г. Черњајев и отпремише код њега своје представнике да га моле за помоћ у тој ствари. Са својственом му добротом и; предусретљивошћу М. Г. Черњајев, обећа њима, да ће се заузети за то и одмах се обрати с тим ка надлежном епископу, као и ка „вишем тужиоцу“¹³⁰ Св. Синода у Петербургу – К.Н.Победоносцеву.

Јануара месеца 1882. год. већ у Петербургу, заузет мислима и осећајима своје нове делатности у Туркестану, он ипак није заборавио на своје обећање сељацима. „Нећете ли наћи за угодно“ – писао је он И. С. Аксакову – „да подсетите Константина Петровића /Побе-

130 „Виши тужиоц“ т.ј. министар вере (прим. А. Ч.).

доносцева/ на ту моју молбу¹³¹. У исто време шаљем Вама писмо митрополита Михајла /Српског/, који је препуштен без икакве подршке српским либералима и аустријским Татарима. Њега су лишили чак заслужене пензије, често га вуку на саслушање у полицију ради његових веза са Русијом и свакако га понижавају. Ми смо дигли извесну галаму око тога и онда смо се умирили, оставивши га његовој судбини. Сада, имајући у виду догађаје¹³² око Србије и крахирање Бонту-а, за којим ће вероватно пасти и кабинет, који је гонио Митрополита – можда ће бити потребно да га потпомогнемо бар материјално? Мени се чини да је то баш својевремено и потребно, јер наследник Михајила – човек, који се да наговорити и који ће ићи на сва уступања. Ја се надам да ћу моћи после првога отићи одавде бар за извесно време у Москву. Моје постављене у Туркестан – већ решена ствар, само још остаде канцеларијска формалистика, која смета да се то одштампа у наредби. Овдашњи Словенски Комитет остао је после оставке Бестужева-Рјумина без председника. Данас ће се ради тога састати ванредна скупштина Савета.“

Пред сам полазак у Туркестан, Черњајев је поново био примљен у Двору и после дужијег разговора, Цар заврши тим значајним речима: „Удесите и управљајте тако да би тај крај у економском погледу био не на терет Русије већ на добитак.“

Та кратка реченица је веома значајна – у њој су укратко обележене суштина и циљ управљања крајем и био је осуђен лажни тон пређашњег управљања.

Од Оренбурга до Ташкента у то доба /1882 г./ железничке пруге није било и тај далеки пут требало превалити у колима /коњска вуча/.

У Казалинску маленој, забаченој у степе варошици, М. Г. Черњајев нашао за потребно да се заустави за неколико дана. Цео град је био на ногама усплахирен случајем, који се десио пре неколико дана до његовог доласка и узнемирио цео град. Читава једна многобројна породица била је на зверски начин заклана од неколико бандита, да чак и малодобна деца.

У Русији још је био у моди тако звани дух 60-их година, који је М. Г. Черњајев звао лудачким ради лажне либералне идеје. Људи, који су ишли за тим идејама заборављали су о жртви и њеној патњи, забо-

131 Црква би освећена а захвални сељаци послали су М. Г. Черњајеву икону Архистратига Михаила, која му је увек стајала на узглављу кревета (прим. А. Ч.).

132 Писмо М. Г. Черњајева од јануара 1882 год. (прим. А. Ч.).

равили су да је потребно сузбијати криминалитет преко законских мера и казна – већ су само из лажно-сентименталних побуда гледали да злочинац добије што блажу казну. Знајући за то, М. Г. Черњајев упути ток суђења бандитима тако, како је налазио, да је по његовом убеђењу, најбоље за државу и друштво, па продужи своје путовање.

Дошавши после 16 година у Ташкент, М. Г. Черњајев нашао тамо велике промене.

У место земунице, у којој он по освајању Ташкента, становао, дизао се величанствени дворца Туркестанског генерал-губернатора, са крилним фасадама и два огромна салама за пријеме, као и две зимске баште са водоскоцима и тропским биљкама. Изобиље воде у парку, који је био поред дворца – воде која се тако цени у тој жаркој клими овога краја. Тај парк је био на пола пресечен главном реком Ташкента – Босу, која је у парку имала слапове; у сенци великих дрвећа било је неколико водоскока а вештачким језером пливаху лабудови. Велика башта и маса цвећа допуњаваху природну лепоту тог парка.

Пошто је у близини града била још и генерал-губернаторска летња вила – М. Г. Черњајев нареди, као сувишни луксуз, да се та вила прода а новац да се врати у државну благајну, исто као и зверињак пренети у тај парк, и то лабудове, кулане /дивљи коњи/ и марали /велики јелени/, које су се дали припитомити, а дивље животиње, као медведе и рисеве, предао је у власништво Великог Кнеза Николе Константиновића који је становао у Ташкенту.

Град Ташкент у доба доласка М. Г. Черњајева већ је добио своје нарочито обележје и састојао се из два града лежећих један до другог.

Саратовски Ташкент – огромна азијатска варош са преко 100.000 становника - сарата – са кривудама, зими прљавим а лети прашњавим улицама, великом пијацом са стотинама ситних радњи. Неколико џамија и медресе, које је било интересантно видети.

Руски Ташкент, који се почео зидати после заузећа овог краја М. Г. Черњајевим, чиновнички град са широким правим улицама са једносратним кућама, које су се налазиле у баштама. Од већих зграда у то доба издвајали су се само 6 зграда мушке и женске гимназије. Саборна црква тек се зидала, али није била завршена исто као и официрски дом. У једној двосратној кући трговца Заха била је најбоља радња у којој се смештала најразноврснија роба – било је и сомота, било је и канапа.

Све улице града беху усађене тополима испод којих беху дубоки ровови са проточном водом.

Саратовски Ташкент, као и руски има много башта тако, да са даљине посматран варош личи на шуму, која стоји испод планинског ланца – врхови којег су увек поркивени снегом и ледом.

Идући из Русије за Туркестан, М. Г. Черњајев још на путу стигао је да уреди пошту између Иргиза и Казалинска, т.ј. пошту летећу, коју су преносили коњаници а не поштанска кола, као што је то било пре његовог доласка. Између тих градова остојање је било око 250 км и стога пошта из Москве ишла кружним путем преко Сибира и стизала у Ташкент кроз 6 недеља, а на тај начин М. Г. Черњајев скратио тај пренос за трипут мање време.

Мноштво послова које је М. Г. Черњајев морао решити по свом доласку и делегација Емира Бухарског, која је стигла у Ташкент, приморали су га да одложи обилазак краја за месец дана.

Бухара – мала али самостална државица, била је под протекторатом Русије а граничила је се са Афганистаном, истом таквом државицом, која је била под протекторатом Енглеске – конкурента Русије у Азији и зато та делегација захтевала нарочиту пажњу Руских власти. Зато је М.Г.Черњајев морао нарочито пажљиво саслушати жеље Бухарског изасланика и отпремивши га са одговором у Бухару, тек онда могао отићи у Ходжет, удаљен 150 км. Од Ташкента – где је прегледао радове наводњавања безводне степе, која је на тај начин била претворена у житодородну земљу, где се одлично могао гајити памук. Овде, од Сир-Дарје, по његовом наређењу, био је саграђен један канал од 15 км. дужине, који је заливао 35.000 јутара земље. Други канал од 35 км. сазидан такође његовом иницијативом код Перовска, био је у стању да начини плодном 100.000 јутара земље. - Много стотина километара обишао је јашећи М. Г. Черњајев, прегледавши околине градова Андижан, Маргелан и Наманган и на прамац преваливши планине вратио се у Ташкент, упознавши се на лицу места са особинама краја и његовим потребама.

Одавде, 23-ог децембра 1882 год. он је писао у Москву И. С. Аксакову – „Нисам стигао написати Вама, поштовани Иван Сергејевић, писмо, већ сам само послао по Громову¹³³ Вама за поклон „халат“ /нарочита врста источног одела/ са поруком да Вама га преда – јер овде „халат“ замењује визит-карту. Тај „халат“ добио сам на поклон

133 Громов – познати фабрикант, трговац и предузимач у централној Азији носио је Кавказку одећу из непознатих разлога (прим. А. Ч.).

од посланика Емира Бухарског, који ми је то послао као знак своје пажње са делегацијом из Бухаре у Ташкент приликом мог доласка. Признајем, да сам крив пред Вама ради мог ћутања али верујте ми, нисам имао слободне минуте да бих могао Вама написати. Веома је тешко сада уредити и достићи оно, што се ту без икаквог система нагомилавало у току петнаест година. Без обзира на лоповлук чиновника, са којим би се могло помирити према пословици – шта је са кола пало – то је пропало“ – али овде се нагомилала огромна количина свакојаких лажних бајки у форми жалби – толико је лажи у томе да чак и сами они, који су те жалбе написали, не знају пред комисијом¹³⁴ да ту лаж оправдају, – док становништво не кријући се сажалева „хански ред“ о чему сам и добио потврду приликом мог обиласка краја.

Замислите себи машинисту код кога машина не ради – тако је баш сада и са мном. Односно изналажења пута између Каспијског и Аралског језера, – пише он даље И. С. Аксакову – већ сам дао извесна наређења. Тај пут /који иде пустим степама/ већ је прошао пуковник Александров. Он је нашао, да је тај пут потпуно добар а има и старих бунара обложених каменом. Огрев није свугде. У рано пролеће поћићу на Аму-Дарју, повешћу собом и Александрова, коме ћу поручити да пронађе успон на висораван Уст-Јурт десно од Вањушинског пута – и да га на тај начин исправим. Већ сам у преписци са Маљцевим, који ми нуди „железничку пругу на камилама“. У исто време молим Министра морнарице да пошаље једну лађу у „Мртви Култук“ /залив Каспијског језера/ ради васпостављања, ако је то могуће, бродарства.

Дакле у јесен, када ће прорадити Нижегородски сајам – надам се да ћу бар нешто учинити. Са обала Аму-Дарје написаћу Вама потанко. Рата са суседним државама у Туркестану не предвиђам а и не бих хтео да до тога дође, док не добијем везу са Каспијем и док не уредим сва унутрашња питања Туркестана.“

Маја месеца 1882 г. у Москви требало је да се обави крунисање на царство Императора Александра Ш. Том свечаном догађају морали су према обичају бити позвани претставници свију сталежа и народности у Русији. Међу њима требали би први-пут да наступе претставници Хиве и Бухаре као и Средње-Азијатских области, који су мало пре били заслугом М. Г. Черњајева присаједињени Русији.

134 М. Г. Черњајев пред свој полазак за Туркестан молио је владу да се тамо пошаље специјална комисија ради ревизије (прим. А. Ч.).

Бухарски Емир слао је свога изванредно лепог сина - престолонаследника, а Хан Хиве зажелио да сам, лично има част да присуствује том свечаном чину.

Сарти, киргизи, хивинци и бухарци у раскошним халатима од сомота извезаних златом, окићеним драгим камењем и бисером, са чалмама и другим азијатским одећама носили су са собом богате дарове, који су састојали највише од богато украшених старинских сабља и пунокрвних арапских коња са позлаћеним, у драго камење опремљеним прибором.

Становници Ташкента дароваху Цару 60.000 рубаља у злату, које је М. Г. Черњајев саветовао Цару да узврати као поклон за Ташкентске џамије, као знак поштовања према вери својих нових поданика.

Целу ту шаролику азијатску хорду М. Г. Черњајев отпремио обичним путем - до Оренбурга а одатле железницом у Москву а сам, веран својом правилу да никада не одлаже оно, што се може урадити, крене на Аму-Дарју да пронађе стари заборављени пут у Русију између Каспија и Аралског језера.

Ради снимања терена он је повео собом пуковника Александра; на крунисање њега су пратили само царски генерал-ађутант кнез Витгенштејн, коњички капетан I класе Аљабин, који је раније био у коњичкој гарди а као добровољац рањен у Србији у битци код Ђуниса, и ордонанс Колијев, храбри Осетин – кавказац родом, чија су прса носила неколико крстова Св. Ђорђа – као признање његовој храбрости. То је био срж експедиције, коју су пратили водићи мештани, козаци и послуга; било је и шатора и походних¹³⁵ кујни – једном речи све, што је било потребно за путовање и живот у потпуно усамљеном крају. Експедиција кренула из Ташкента у почетку априла месеца, пресече огромну песковиту пустињу Кизил-Кум, преброди реку Аму-Дарју и на крају крајева преко висоравни Уст-Јурт стиже на Мртви Култук – залив Касијског језера.

Овде, у једном рибарском насељу путнике је очекивало велико разочарање: брод, који је требао да стигне из Астрахана у то време – није дошао. Међутим, Туркестански генерал-губернатор морао је бити на челу делегације из Средње-Азијатских крајева и посланства Хиве и Бухаре приликом њихове аудијенције код Цара, – на крунисање морало је стићи како било – само на време.

135 пољских

Онда, без дугог размишљања, љутећи се ради те неприлике, М. Г. Черњајев устремио се на море у сусрет броду – најмивши за велику плату чамац са једром.

Чим су изгубили обалу са видика, подиже се велика олуја, огромни таласи удараху чамац, а јак ветар покида једро и сломи катарку. Власник чамца изгуби главу и М. Г. Черњајев предузео команду над момцима, јер се морало борити против непогоде. На њихову срећу на видик се појави брод, који је закаснио ради непогоде, те их прихвати и на тај начин М. Г. Черњајев у пратњи кнеза Витгенштајна, Аљабина и Колијева стиже на време у Москву на крунисање, где је добио Царску похвалу за новопронађени пут.

Благодарећи том истраживању, пут од Европске Русије до Ташкента био је скраћен за неколико стотина километара, ради чега цена за пренос робе на самару јако су се смањиле и залив Мртви Култук био је оглашен као погодан за бродарство.

Удесити, да Туркестан буде економско од користи за Русију – било је циљ М. Г. Черњајева. Зато, управљајући овом великом покрајином, он је почео редуцирати непотребне државне трошкове а велику пажњу обрати на рационалну земљорадњу као и на саобраћајне путеве. Последњи су давали могућност отворити врата руској роби на огромне пијаце Азије.

У то доба, у Петербургу било је дигнуто питање да се да дозвола странцима за транзит њихове робе из Европе у Азију преко Кавказа. Бранећи интересе домовине, М. Г. Черњајев упутио је енергичан протест Министру финансија г. Бунгеу у Петроград.

Годишњу потрошњу државне благајне у Туркестану он је снизио за пола милиона рубаља тиме, да је непотребну флоту на Аралском језвру, која је била на штету а не на корист државне благајне, редуковао; исто тако је смањио број војних јединица Туркестанске војске реорганизацијом, као и променом система њихове исхране.

Све то М. Г. Черњајев постигао за време од маја месеца 1882. до априла 1884. год изузев време које је он утрошио на обилазак покрајине, као и на путовање приликом крунисања у Москву.

Вративши се са крунисања у Ташкент, М. Г. Черњајев увукао се опет у своје многострано деловање. Његова главна брига је била да приближи Туркестан Русији померањем тока једне од највећих река Азије „Аму“ из Аралскога у Каспијско море.

Мисао о овом грандиозном потхвату никла је у глави М. Г. Черњајева још у оно време, када се он као млади официр скитао по

киргиској степи и када је тамо бушио бунаре, по наредби свога начелника. Сада је приступио остварењу тога дела, поверивши првенствена испитивања ђенералу Глуховскому. Река Аму-Дарја, или како су је у древне доба називали „Окс“ почиње на горњим огранцима Памира, са висине од 4.250 м. Дужина ове величанствене реке рачуна сена 2200 км. Њена се, ширина мења, но на продужењу од 250 км., од Чарџуа до Петроалександровска достиже ширину од 3 1/2 км.

Дуж своје долине, изузев многих малих делића, састојећи се из каналског система, она натапља велику Хивинску оазу и део Бухаре. Недалеко од ушћа Аму-Дарје у Аралско море, управо до Михајловскога залива, протеже се са истока на запад долина Узбој. Она лежи ниже од равнине Каспијскога мора, а састоји се из песка и целог низа сланих језера.

Писци класичне древности тврде, да је та долина служила као корито реци Оксу, или по савременом Аму-Дарји, која је пркосећи грозним силама природе изделовала свој правац. Узевши у обзир стање технике осамдесетих година прошлог столећа, промена тока такве моћне реке, коштала би наравно много труда и новаца. Али непрекидан и к томе најјефтинији водени пут, који би сједињавао Москву, центар Русије, са њеним средње-азијским деловима, долазећи готово до Памира, Персије и Индије, исплатио би по сто пута, без сумње, све жртве и расходе.

„Не предвиђам рата“ писао је М. Г. Черњаејев 23. XII 1883. г. И. С. Аксакову, – „и не желим га, док се не сјединим са Каспијским морем и док не доведем у ред унутрашње, домаће послове у Туркестану.“

Али раног пролећа следеће, 1884. године, одиграо се на средње-азијској руској граници догађај, сасвим безначајан, но који је био од великог утицаја на судбину М. Г. Черњајева, а следствено томе и на земљу, којом је он управљао.

Сасвим изненада и неочекивано за свакога, он је био разрешен своје дужности.

То се десило под следећим околностима:

Страхујући увек од Русије, Енглеска је између својих владавина у Индији и руским Туркестаном, имала Авганистан својим буфером /одбојем/, преобразовала је ондашњу војску, давши јој своје офицере и побудила је ту државу ка непријатељском деловању против Русије. Међутим суседна са Авганистаном Бухара, која се налазила под покровитељством Русије, односила се будно стражећи ка задиркивањима Авганистана и када је авганистанска војска заузела једно

насеље бухарскога Емира у горама, он се пожурio да пожале посланике у Ташкент и замолио је за савет и дозволу дејствија.

Не желећи да се меша непосредно у ту расправу, већ да је искористи у интересима Русије, М. Г. Черњајев решио је да изда Бухарима неколико стотина пушака и да постави на њихову границу одред војске, како би тиме само показао приправност да помогне Бухари, као суседној и Русији пријатељској држави.

Но пошто је зато била неопходно потребна дозвола Министра војске П. С. Вановскога, то му је М. Г. Черњајев послао дугачак телеграм у Петроград, који је коштао више од 500 рубаља. Прошле су целе две недеље, а одговора никако није било. Међутим, Бухарски посланици седели су у Ташкенту и чекали су од Туркестанског генерал-губернатора, представника Русије у Средњој Азији, решење своје судбине.

При концу друге недеље порасло је нестрпљење и нервоза М. Г. Черњајева до тога степена, да је послао и другу депешу генерал-ађутанту О. Е. Рихтеру, поверенику Александра III, у којој је изразио сажаљење, што је био приморан да тако дуго чека на одговор Министра војске у својој тако важној молби.

Следећег дана добио је М. Г. Черњајев брзојавни извештај од П. С. Вановскога, да је Цар - Император, благоизволео одобрити све што је он предложио.

Овај одговор умирио је М. Г. Черњајева и дао му је осећај тврдог темеља под ногама.

Но кроз свега неколико дана добио је позив од Министра војске, да дође у Петроград ради учешћа у комисији ради пре уређења у управљању Туркестанском земљом.

При томе су били побројани неки документи по том питању, које је он имао да донесе са собом.

Брзо се спремио и узевши са собом од својих ствари само оне неопходно потребне за тај пут, претпостављајући, да ће скоро вратити, М. Г. Черњајев опростио се само са својом најближом околином.

У Петрограду, на путу са станице у Европски хотел, срео је једну особу /његова породица налазила се у то доба у Москви која му је у поверењу саопшатила на врло деликатан начин, да је он смењен са своје дужности у Туркестану.

Овај ударац, без обзира на пажњу говорника био је тако страшан и неочекиван, да је М. Г. Черњајеву у колима позлило и да је скоро пао у несвест.

То што је он преживео и пропатио за првих 24 часа свога боравка у Петрограду – једино је Богу познато, – али следећег дана јавио се он Министру војске са савршено мирним лицем. ”Морам да Вам јавим непријатну новост, Ви сте одређени за новог члана војног савета“, тиме је дочекао Вановски М. Г. Черњајева, рачунајући вероватно да ће тиме изазвати код овога нагао и жарки протест. „Ако је то воља Цара, то јој се ја без роптања покоравам“ одговорио је мирно Черњајев и Вановски је био поражен мирним и савладаним одговором М. Г. Черњајева.

У Петрограду разносили су се у то време, гласови, да је Цар бранио М. Г. Черњајева, али га је жртвовао да угоди Вановском, своме љубимцу, који је у противном претио, даће поднети оставку.

Инцидент на Бухарско-Авганистанској граници ни је имао последица, и као дим одлетео из петроградских војних канцеларија призрак рата са Енглеском, но њој непријатан, смео и подузетан Туркестански генерал-губернатор био је уклоњен за свагда из њеног суседства.

Желећи да ублажи ударац и да докаже своју благонаклоност, Цар је одредио М. Г. Черњајеву засебан пријем, ван реда у одређен дан и час и задржао се њиме у разговору око сат и по.

„Разговара сам са Царем сасвим смело“, причао је М. Г. Черњајев у запису састављеном са његових речи по редактору „Руске Старице“ И. И. Семеновском.

„Указавши на финансијски и економски положај Русије, ја сам рекао, да се мерама предузетим по Министру финансија, неће се моћи Русија извучи из кризе, коју преживљује. „У садање време преживљује се у целој Европи трговачка криза“, одговорио је Цар. – „Да, али у Европи“, рекао сам ја, – „исцрпљена су средства знатно, док у Русији огромна богатства још нису сасвим ни искоришћена и зато је нужно да се приступи њиховом искоришћавању и прерађивању.“

„Скренуо сам пажњу Цара и на материјално обезбеђење војске. Од времена Александра I, рекао сам ја, сваки Цар је почео своје царевање, повећававши припадљности официрима армије и гарде, а свако царевање продужује се око 25–30 година и више. За време тога периода скупоћа стално расте, а новац пада у својој вредности и услед тога је неопходно потребно да се постепено повећавају официрске плате.

Код сада постојећих рокова службе за војнике, и при променама личног састава војске скоро за сваке три године, једини постоја-

ни кадар армије сачињавају официри, и зато је неопходно потребно да их привуче у службу.

„Па чини ми се да им је нешто повишено за време крунисања“ изјавио је Цар. – „Да повишено им је за свега шест рубаља месечно, а одузети су и послани и учињена су многа друга стешњења у њиховом битисану.“

„Исто тако говорио сам Цару¹³⁶ и о томе, да његова самодржавна власт, није стварна власт, која се у стварности налази у рукама министара, већ се иста налази и на ниже од ових до малих чиновника. Цара замарају невероватним ситницама, продужио сам ја, тако на пр. прошле године, зато што сам ја путовао на крунисање по највишој наредби, одобрење за плаћање из Астрахана дуплих рачуна за километражу било је утврђено Вашим Величанством.“

„Као један из јарких примера, да самодржавна власт није у рукама Цара, већ у рукама министара, навео сам речи Вановскога по предмету мога предлога, који сам ставио приликом мог претпоследњег доласка иа Туркестана у 1883 години, које речи је Цар одобрио, нарочито о неопходности уравнотежења издржавања Туркестанске војске са грађанским чиновницима краја.“

„Па зар Цар може сам да решава такове послове“ изјавио ми је министар војни. Чувши ове моје речи, Цар је побледео, али се уздржао и после дужег ћутања изјавио је: „Но да, вама су зато тако одговорили, јер пре доложења¹³⁷ мени, послови ове врсте претходно се код њих расуђују у разним комисијама и комитетима. Ви нисте у добрим односима са војним министром и штабом рече Цар, отпуштајући ме „почекајте неко време, па ћу Вам ја дати ново одређене, а засада останите у војном савету.“ – Онда сам ја замолио Цара или да ми дозволи да живим тамо где ми је најпријатније, или да ми дозволи да одмах дам оставку. – „Не, зашто оставку, одобравам Вам да живите где желите одговорио је Цар. – „Ваше Величанство, мој опозив из Туркестана био је тако неочекиван, да могу да помислим, да сам нешто за осуду учинио.“ „Ви од тога не треба да се плашите, зна цела Русија Вас“ – биле су последње речи Цара.

136 У последњим годинама свога живота дошао је М. Г. Черњајев до убеђења, да је за успешно управљање огромном Русијом потребно да се у управу привуку, с правом на савет, људи практичног и живог деловања (прим. А. Ч.).

137 доложење (рус.) = рапортирање

Саопштивши Рихтеру о највишој дозволи, М. Г. Черњајев користио се њома и није ни једанпут преступио праг Војног савета.¹³⁸

Ипак је нашао за сходно, да пре но што отпутује учини званичну посету својим новим сарадницима, па је након тога са њему својственим добродушним хумором препричавао о тим својим посетама. Један од ђенерала није га могао примити због болести, другога су наводно тек превезли у санаториј, а трећи је на концу боловао од болести ногу и ни је могао да устане из фотеље итд.

Такови су били његови утисци о новој дужности, које је понео са собом у Москву, где је живела његова породица.

138 Војни савет био је установљен за време Цара Николе I по предлогу тадашњег војног министра грофа Черњишева, како би узели на себе одговорност чланове војног савета, који су од њега зависили (прим. А. Ч.).

XI

*Пут у Јапан и Сибирију. Писмо М. Г. Черњајева 1885 г. Краљу Милану.
 Куповина породичног имања. Извадак о закаспијској железници.
 Писмо бугарском кнезу Фердинанду. Записка о светском рату.
 Адреса Словенског Комитета приликом 50-годишњице службована
 М. Г. Черњајева Русији и Словенству. Његово писмо о смрти српског
 Митрополита Михаила. Оставштина и смрт.*

Миран живот у Москви, прекинувши делатност М. Г. Черњајева у Туркестану, са свима његовим великим замислима, представио му се толико тешим контрастом, да га је повукло на далеки Исток, куда је у то време обраћала своје очи Русија.

Блиски исток, Балкан био је њему добро познат по неравној борби с Турцима српских и руских јунака, на челу којих он сам више пута само што није изгубио свој живот.

Сада је желе ода се упозна са мало познатим и у то време тајанственим Јапаном, почевшим остваривати своју великодржавну политику на Далеком истоку.

Иако је 1884 г. М. Г. Черњајев био скоро у оставци, популарност његове личности и заслуге стојали су у то време толико високо, да је јапански посланик у Петрограду, сазнавши о његовим намерама да путује у Јапан, брзо јавио онамо министру иностраних дела, а такођер и гувернеру Нагасакиа, да учине све могуће, да путовање М. Г. Черњајева по Јапану буде без препрека.

Из Москве, кроз Берлин и Париз, приспео је у првим данима априла у Марсељ, откуда је на француском морском броду отпутовао за Напул. Разгледавши град, попео се жићаном железницом на Везув заједно са још 12 сапутника, али из њих једини се он попео са водићем до самог кратера.

После разгледања Херкуланума, М. Г. Черњајев присуствовао је представи древних трка на развалинама циркуса Помпеја.

До одласка свога брода из Напуља, успео је да отпутује до Рима, чије су развалине на њега произвели огроман утисак, и то га

је побудило да буде још већи присталица усавршавања класичнога образовања.¹³⁹

„Гледајући на римске развалине“, писао је он, „утешујеш се мишљу: не, човек није ништавило. Говоре то само слаби духом, који знају да сами ништа не могу да створе. Иако се латински и грчки језик после искључења из школе, скоро заборављају, но ум, срце, воља и укус, развити по угледу давне древности, остају код човека и руководе њиме у животу. Онима који желе да буду више од масе, класично образовање исто је толико неопходно, као што је за високо здање, потребан дубоко у земљу заривени темељ, док за малу сеоску кућицу за њега нема никакве потребе.“

После разгледања Рима, М. Г. Черњајев вратио се у Напуљ, где је посетио рускога конзула Кумани, бившег поморског официра, који је прешао у Министарство иностраних дела. Око 20 година он је прослужио на истоку, био секретаром при посланствима, по конзулатима и познавао је изванредно битност и карактер источних народа и прекрасно је говорио турски и персијски. И унаточ тога, толико користан човек за Русију на истоку, био је премештен на крајњи запад, где по мишљењу М. Г. Черњајева он није имао шта да ради. Под његовим руководством М. Г. Черњајев разгледао је луку и брод Пеихо, на коме му је предстојало путовање до Шангаја. Дужина тога, за оно време великог океанског брода, сопственост француског друштва Месажери Маритим, није премашивала 135 м а имао је брзину од 20 - 2 километара на сат. Унутрашњост његова и храна били су веома сврси сходни, али дисциплина на њему, посвема сурова.

За пушење било је одређено само мало место на палуби, које се ослањало на крму. Јести и пити било је искључиво дозвољено у трпезарији, која је била полутамна и загушљива. Деца су јела одељено од старијих.

Дневни распоред био је следећи: ујутро од 6–8 сати добивала се кафа са млеком. У 9 1/2 часова зајутрак, у 5 часова ручак, а у седам

139 Пре но што је М. Г. Черњајев ступио у кадетски корпус /племићски пук/ свршио је 4 разреда класичне гимназије у Могилеву, не заборавивши ни у дубокој старости знамените речи Цицерона из његовог знаменитог говора, обраћајући се Катилини. Као присталица класичног образовања М. Г. Черњајев није одобравао формализам, којим је то образовање било проникнуто при министру просвете грофу Дм. А. Толстоју (прим. А. Ч.).

сати вечера и чај. Није се дозвољавало ни пушење у кабинама, а М. Г. Черњајев био је велики пушач, ни паљење свећа за вечерње читање.

17 маја рано изјутра брод је приспео у Порт-Саид и укотвио се 50 корака од града, чији гувернер Ибрахим-паша, је послао М. Г. Черњајеву свој баркас /барку/. Ово прво задржававање трајало је свега неколико сати, после чега брод кроз Суески Канал и Црвено Море, прошавши крај Адена, кроз Бабелмандепски залив, упловио у Индијски Океан. За све време, а особито за време пута Црвеним Морем, била је страховита врућина.

После осмодневнога пловљења по Океану, стигао је брод у Коломбо, главни град Цејлона. Исто као и у Црвеном Мору била је и овде страховита врућина, коју је М. Г. Черњајев, без обзира на своје средње-азијске посете, врло тешко преносио. Као круна његовог страдања било је то, што је ишо са степеница и исчашио руку, пред сам пристанак у Коломбо.

Овде су путници били очарани дивним изгледом раскошних кућа и вртова, тропских раслина, високим дрвећем, покривеним црвеним и жутиим цвећем, тамнокожим полуголим Малајцима, који набављају сафире, цимет и који показују разне вештине са великим, отровним змијама.

Страшна оморина, која се могла сравнити са врућинама у пуку у руској бањи, толико је изнурила М. Г. Черњајева, да се вратио на брод, претпостављајући куцање и прашину од отпадака угља, трзањима обалске, мокре опарине.

Обишавши Цејлон и дошавши у отворено море, лађа је дошла у мусон /ветар/. На срећу љуљање посвема није утицало на М. Г. Черњајева, и скоро је престало и тиме су путници били у могућности да се диве великим количинама летећих риба, које су по вечерима падале на палубу, а одатле пренетих у кухињу, где су уносили разноликост у јеловнику бродске благоваонице. После тродневног путовања по Индијском Океану, без да су се било где виделе обале, приспео је брод у пролаз, који дели Суматру од Малаке, а 25 маја пристао је, без обзира на своје велике размере, право на обали Сингапура, лежећег на раскрсници путева свих бродова из Кине, Јапана, Аустралије, Океаније, Индије и Европе. Трговина је овде огромна. Улаз

у луку, која је окружена малим острвцима, покривеним раскошним тропским раслињем, произвео је на дошљаке очаравајући утисак.

Начелник сингапурске станице француског паробродарског друштва „Месажери Маритим“, који је био упозорен на долазак М. Г. Черњајева, дошао је лично на пароброд и позвао к себи на свечани ручак славног руског ђенерала, за којим ручком су пили у његово здравље.

М. Г. Черњајев одбио је позив на бал команданта Сингапура, изговоривши се умором и раним поласком брода. Следећег дана у 3 сата после подне стигао је у главни град Кокинкине Сајгон, у који је лађа допловила реком Донаис, користећи се плимом, како би препловила корални гребен.

На пристаништу дочекао је М. Г. Черњајева ађутант начелника француске војске у Кокинкини, ђенерал Буета, с позивом на ручак. Обадва дана, колико је брод стајао у Сајгону, М. Г. Черњајев провео је у часној породици тога ђенерала, који је возио свога госта по граду, водио по дућанима, касарнама и чак по околини.

Без обзира на огромну спарину и влагу у клими, тај град је са својим раскошним зградама и постројењима поразио М. Г. Черњајева.

„Становници тога краја, Анамити, писао је он, народ је ниског раста, слабе конструкције, тихе нарави, радни и радо подложен господству Француза, који су на њих трошили свој новац. Већ по својим климатским условима тај крај није у могућности да привуче француске колонисте. К тому је од доласка Француза целокупна трговина пала у руке Кинеза, тако да је Французима остала у тој земљи само цивилизаторска улога, т.ј. да се труде и да троше новац тако дуго, док се туземци не развију толико, да их оданде отерају.

Французи себе теше с тим, што су постигли тамо равноправност грађанских части, али издржавање овдашње војске иде на терет француске благајне. Тај последњи расход је веома велик. Уопће, Кокинкина, закључује М. Г. Черњајев своја тренутна разматрања над том страном, неће Француској ништа дати, сем губитака, као н.пр. Финска, Кавказ, Туркестан и Амур Русији.“¹⁴⁰

140 Последица неумешности коришћења њихових природних богатстава (прим. А. Ч.).

Из Сајгона пошао је брод ка Хонг-Конгу, додуше младом, али веома лепом енглеском граду, чија је лука по свом искључивом својству дубине и лепог положаја, подсетила М. Г. Черњајева на луку Севастопоља, где је он кроз четврт века уназад преживео толико трагичних и славних доживљаја.

У Хонг-Конгу била је врућина већ сношљивија, а туземци нису ишли голи, већ обучени у лака одела. Одавде могло се за неколико сати стићи уз реку Сикијанг до кинеског града Кантона, али М. Г. Черњајев уздржао се од ове саблазни, поставивши себи за циљ свога путовања упознавање са Јапаном, и продужио је свој пут до Шангаја, где се задржао недељу дана у очекивању јапанског пароброда, који је одржавао сталну пловидбу између Шангаја, Нагасаки и даље до Токија. После тродневног путовања по Кинеском мору, показала се рано у зору обала земље „Излазећег сунца“ и пароброд се укотвио у луци Нагасакија, која је поново подсетила М. Г. Черњајева на Севастопољску луку.

Део града на другој страни залива, где је сазидана касарна и станица за руске војне бродове, назива се руским делом. По приспећу у луку, на самом броду сачекали су М. Г. Черњајева чиновници меснога гувернера и руски поморски официр, послат са фрегата „Минин“ од адмирала Копитова.

Одмах после тога стигао је и сам гувернер. Вративши му без оклевања посету, М. Г. Черњајев ручао је на фрегати, где је у пријатељском друштву руских моринских официра прославио деветнаестогодишњицу заузећа Ташкента /16 јуна/.

У два сата после поноћи отпловила је лађа, којом је путовао М. Г. Черњајев, даље. Красота унутрашњег Јапанског мора, поразила га је. „Таквих природних крајева још нисам имао прилике да видим. Чак и талијанска језера заостају за лепотама Јапанског мора.“

Зашавши у Океан пароброд је спустио котву код трговачког града Кобе, који је био у наглom порасту од када је било дозвољено Европејцима да долазе у Јапан. И овде је такођер М. Г. Черњајев био дочекан по чиновнику гувернера, који му је уступио своју екипажу – малу колицу коју је човек возио, исто као и у Јапану, пошто на обалама Кине нема коња.

Изменивши са гувернером посете М. Г. Черњајев разгледао је у пратњи чиновника све знаменитости града, обративши пажњу на скученост и необичну чистоћу малих, лаких зграда, исто тако и на улице које ове зграде оивичавају.

Да би могао да разгледа унутрашњост земље решио је М. Г. Черњајев да продужи своје путовање за Токијо сувим путем а не морем.

„У Кобе задржао сам се више од једног дана и ноћи, како би се приготовио за даљи пут; у ту сврху било је потребно да се снабдем са конзервама, јер сем пилића и јаја није се могло успут ништа добити, да се набави водић итд.“

„Другога дана рано изјутра отпутовали смо ми са железницом и то у троје како следи: ја, преводилац г. Омаи, који је служио код посланства у Петрограду и ново узети кувар, Јапанац, који је познавао европску кујну. Ја сам добио засебан вагон. Кроз два сата стигли смо у Осака, велики поморски, трговачки град, са пола милиона становника.“

Користећи се дивним колима, посланим по гувернеру, М. Г. Черњајев разгледао је стари замак, који је негде служио тврђавом и арсенал којему је поклонио нарочиту пажњу.

„Јапански арсенал, пише он, поседује све најновије изуме у артиљеријској техници, израђује како тешке, тако и пољске топове и метке за исте за целокупне потребе земље. Начелник арсенала, као и његови помоћници на техничком одељењу цртачи и мајстори су Јапанци. Тек недавно позвата су два талијанска официра, али по ономе што сам видео, мени се чини да је позив талијанских техничара сасвим излишна раскош.“

Годишња израда чини око 100 топова разног калибра и 60.000 метака, од којих се један део оставља у магацине, а други се троши за праксу. Арсенал израђује искључиво топове из бронзе, ради обиља и јефтиноће исте у Јапану. Лафети су из железа, које се добавља из Енглеске, пошто месни рудници још нису разрађени.“

„Преноћивши у гостиони, следећег дана у 7 часова изјутра, пише М. Г. Черњајев, отправили смо се даље, у пратњи чиновника, кога је влада одредила да ме спроводе до Токија, у петоро колица / дженерикши/ у којима су упрегнути пар луди. Ови луди који замењују

коње, пребежали су без одмора 18 километара, застајујући само да се напију воде и затим су поново трчали даљњих 10 километара. После једносатног одмора за зајутрак, они су нас, све бежећи, провозали још даљњих 15 километара.

Цело време смо путовали по насељеним местима, готово као по неком бескрајном селу. Поља су засађена готово искључиво рисом. Срећу се и чајне плантаже и нешто мало зобљу засађена поља.

Тако стигосмо у Нару, прву столицу Јапана, у јапански Кијев, где се налази најдревнији храм религије Синто и неколико будистичких храмова, такођер врло старих. Они се налазе на висини, која доминира градом, у раскошном вековном парку, где се слободно крећу стада јелена, на спомен оснивача религије Синто, који је волео те животиње.

Преноћивши у чистој гостионици, отпутовали смо раним јутром, сада већ у седморо колица, пошто нас је стигао још један чиновник из суседне провинције. Преваливши 35 километара, стигли смо у Киото, јапанску Москву, бившу резиденцију Микада, до преврата 1868 г. када је Јапан почео да иде путем подражавања Европи, Опетовала се је иста слика као и претходног дане. На уласку у град био сам дочекан чиновником гувернера, он нас је отпратио до јединствене гостионице у јапанској згради, сазиданој на европски начин т.ј. са креветима¹⁴¹ и намештајем, као и са енглеском кухињом.“

„Овде сам остао, пише М. Г. Черњајев, начелника наше ескадре адмирала Копитова и још неколико официра, који су ме били толико љубазно примили у Нагасаки, на фрегати 'Минин'.

Гувернеров чиновник саставио је програм за разгледање знаменитости града и његове околине, па је још истога дана сам приступио испуњавању тог програма, позвавши адмирала Копитова и његове сапутнике да ми се прикључе.

На дан доласка разгледали смо неколико храмова обију владајућих религија, Синто и Будистичке. Затим су нам показали Завод за израду порцулана, фабрике бронзе и свиле. При разгледању истих нас је особито поразила тачност и пажљивост у одељењу за ситну робу, за разне стварчице и савршеност уопште необична у Европи.

141 Јапанци спавају на патосу на сламарицама (прим. А. Ч.).

Још смо у Киото разгледали два женска школска завода. Први са 400 девојака, које су на државном трошку. Овде се предаје енглески језик и све европске науке, укључујући физику и хемију. Истовремено са овим наукама предаје се у вишим разредима наука о лепом јапанском понашању т.ј. како треба поздрављати, како сервирати чај, како се треба понашати у гостима, на сватовима, на спроводу итд. Сваки разред састоји се из 50 девојчица и оне су пред нама изводиле све те вежбе, под руководством старије наставнице. То је било веома забавно. Други школски завод била приватна школа музике и играња“.

Из Киото претпостављао је М. Г. Черњајев да продужи пут до Токија, главног града Јапана сувоземним путем, али наступивша јулска врућина и перспектива да пропутује 600 километара на колицама која вуку несретни људи, побудили су М. Г. Черњајева да се врати у приморски град Кобе, где је сео на лађу и понутовао до луке Јохагаме, отуда је за пола сата железницом стигао у Токио.

Ту га је на станици сачекао ађутант Министарства војске и одвео га је у недавно завршену зграду за пријем знаменитих иностранаца. „Мени су доделили три одличне, намештене собе, намештене са полу јапанским, полу-европским укусом, где сам се радо одморио после двомесечног путовања. Другога дана одвезао ме је наш посланик А. П. Давидов, да се упознам са царским принчевима и министрима.

Направили смо петнаест посета. Од четири принчева двојица говоре енглески, један немачки, а најстарији од њих, стриц царев незна другога језика сем свог родног. Последњи је био на крунисању Александра III и био је изванредно задовољан пријемом у Русији и на Двору. Сви министри говоре енглески, сви су они људи озбиљног образовања, одлично познају своју земљу и дух свога народа. Преданост својој националности особито ми се допала. Стога примајући од Европејаца све оно, што њима недостаје, Јапанци се истодобно не стиде своје народности, не старају се да ју сакрију, и строго се придржавају својих обичаја. Другог дана по мом доласку био сам представљен цару. Немајући са собом мундира био сам примљен у обичном оделу, пошто при јапанској етикети, фрак није допуштен на двору“, пише М. Г. Черњајев.

Без обзира на сасвим приватан долазак у Јапан, указао му је млади цар пажњу, позвавши га на ручак и пославши му орденску

звезду, по обичају укусној лакованој кутији, украшеној царским грбом т.ј. цвећем Лотоса.

Већ онда је М. Г. Черњајев предсказао земљи Изласка Сунца велики будућност, улогу друге Енглеске на даљњем истоку, са којом је Русија била дужна да живи у пријатељским и добрим суседним односима, не одричући се при томе никада свога вековнога историјскога пута ка Цариграду и мореузима.

Из Јапана вратио се он кроз Сибир у Москву, где је живела његова породица. Пут његов ишао је испочетка од Владивостока до Хабаровска на Амуру, а затим је морао да пропутује преко 800 километара, које на колима, а које саоницама по великом шосираном путу, који је везивао главне градове Сибирије од Океана до Урала.

Од 1582. године т.ј. од покорена Сибира Руском царству одважним козаком Јермаком Тимофејевићем, њена огромна пространства насељавали су постепено вољно и невољно предузимљиви руски људи, који су љубоморно чували, усред народних монголских племена, своју православну веру, народност и дедовске обичаје.

По сродству смелости и предузимљивости Сибирјани су памтили и ценили одважне походе М. Г. Черњајева у Средњој Азији, нису заборавили, већ су још више ценили његову неједнаку борбу с Турцима 1876 године.

Зато је његов пут по Сибирији био пропраћен /1884 год./ у сваком граду, при сваком дужем задржавању у заводима и рудницима, низом овација и свечаних дочека са хлебом и сољу и даривањем месних производа.

Своје закључке о значењу Сибирије за Русију, о њеном богатству и могућностима, изнео је М. Г. Черњајев одмах по приспећу у чланку у новинама „Руси“ које је издавао Аксаков у Москви. У својим путним забелешкама он је подвукао значење никада не замрзавајућег се, дубоког залива Де Кастри¹⁴² у Јапанском мору, лежећег недалеко на југу од ушћа реке Амуре, јефтиног воденог пута, далеко проникнушега у њедра Сибирије.

142 Вредно је забележити да је још Муравијев Амуреки желео да сједини залив Де-Кастри железничким путем од 50 километара са малим градом Софијском, лежећим на Амуре (прим. А. Ч.).

У Москви настанио се М. Г. Черњајев у Гранатној мирној улици у вили купљеној пре две године, која је стајала између двора и великог хладовитог парка. Када је стигла колекција ствари које је накуповао у Јапану, он их је са великим задовољством, својственим његовој природи, растављао и вешао по стану. Иако он није волео Петроград, ипак га је неодољиво вукло у тај административни лабораториј, који је управљао свом вањском и унутрашњом политиком Русије. На крају се надао да тамо нађе било какво занимање или приватну службу, пошто није имао могућности да служи отаџбини, услед околности које су биле настале против њега.

У пролеће 1885 г. вратио се у Москву ради болести и смрти своја два најмлађа детета, шестогодишње кћери и седмогодишњег сина, који је много обећавао и који се по оцу звао Михаил.

Жалост у вези са том несрећом побудила је М. Г. Черњајева да одмах прода вилу и преселио се са обитељи у изнајмљену кућу /замак/ у Тројицком Сокаку.¹⁴³

Ова година била је ознаменована¹⁴⁴ на Балкану ратом, који је Краљ Милан, под притиском Аустрије, објавио Бугарској. М. Г. Черњајев реагирао је на то следећим писмом¹⁴⁵ упућеним српском монарху 12. новембра 1885. године:

„Ваше Величанство!

Када је Ваше Величанство сегнуло за оружјем 1876. године ради заштите наше угњетаване браће у Босни и Херцеговини, био сам одушевљен и подстрекиван да оставим своју отаџбину и породицу, како би ступио у редове Ваше армије.

Исто то чувство, које ме је онда повукло у Србију, не дозвољава ми сада више, да чувам знак високог одликовања Вашег Величанства, када сте подузели братоубилачки рат против тих Бугара, из чије средине су више од хиљаду људи, у ранија времена, добровољно ратовали заједно са Србима, против заједничког непријатеља.

143 Овај дом на Тројицком Сокаку био је касније изнајмљен бугарским посланством за Цара Фердинанда, кад је дошао на Крунисање Цара Николе II у Москву (прим. А. Ч.).

144 ознаменована (рус.) = обележена

145 Превод са француског (прим. А. Ч.).

Вашој иницијативи обавезана је Бугарска и побољшању своје судбине, као што је и бугарска крв, проливена заједно са Србима на ратном пољу, такођер допринела независности Вашег Краљевства.

Слободан сам, Господару, да Вам уручим у руке Вашег Величанства овом приложени орден Такова.

Михајло Черњајев“

Утицај и притисак Аустрије на Србију у то време, није се изразио само у братоубилачком рату са Бугарском, већ и у прогонима свих српских патриота, присталица Русије.

На челу ових био је Митрополит Михајло, који није само преведен у оставку, већ је био лишен пензије, коју је био заслужио дугогодишњим службовањем цркви и отаџбини. Пошто је био принуђен да емигрира, живео је на српском пордворју у Москви, где је круг Словенофила, на челу са М. Г. Черњајевим и Аксаковим, својим саосећањем настојао да му скрати године изгнанства. Даривање топле бунде био је један од израза срдачне брижљивости о њему.

Готово на свршетку Кримске кампање т.ј. 1852. год., пошто се отац М. Г. Черњајева коначно преселио са породицом у град Бердјанск, на обали Азовског мора, по поруци свог оца продао је имање у Могилевској губернији. Сада, под старе дане, после толиких похода, труда и напрезања, борби често више својих сила, зажелело је да нађе мира на старом породичном пепелишту, где је као дете упознао нежност матере и другарство оца.

«Утисци детињства и младости остају неизгладиви за цео живот“, писао је он Цару Александру III, – „и на основу истих изграђују се убеђења, која руководе човеком до смрти.“

Ка овим изворницима свога сретног и безбрижног детињства вукло је неодрживо М. Г. Черњајева, тражећи такођер чиме би испунио своје слободно време.

У 1885 г. жеља му је скоро без запрека била испуњена. Али имање, које је у времену од 35 године неколико пута прелазило из руке у руку, од једног сопственика другоме, преузео је М. Г. Черњајев у жалосном и разореном стању. Он се заузео око имања са њему својственом пожртвованошћу и жаром. Кућа за становање била је преграђена и увеличана. Све господарске зграде доведене у ред. Двориште је било ограђено живом бодљикавом оградом од глога. Засађен

је велики воћњак, а око куће посађен је јоргован, јасмин и руже. Преко реке пребачена су два нова дрвена моста, а путеви окопани јендечима.

Али наравно сеоско господарство, земљорадња, била је за М. Г. Черњајева савршено нова област, којој се он никако није могао приспособити¹⁴⁶. Зато узимао је управнике, којима испочетка указивао пуно поверење. Ево како се он изражавао о једном од њих: „Јегор, најпоштенији, најбољи и најглупљи Немац. Садио је много ружа и кромпира. Његова жена, коју је он називао прекрасном дамом, личила је као две капи воде на жабу, пере ми рубље.“

146 приспособити (рус.) = прилагодити